

L. KULAKOVA

*A. N.
Radistšev*

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

A-18861 II

L. KULAKOVA

A. N. RADIŠTŠEV

ÜLEVAADE
ELUST JA LOOMINGUST

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1951

Originaali tiitel:

Л. Кулакова — А. Н. Радищев,
Очерк жизни и творчества.
Ленинградское газетно-журнальное и
книжное издательство 1949.

Tõlkija — N. Pirson.

Raamat kujutab endast ülevaadet suure vene revolutsionääri ja kirjaniku loominguilisest teest; ta on määratud laialdasele nõukogude lugejaskonnale, ringkondadele, kes tunnevad huvi vene kirjanduse ja revolutsioonilise mõtte klassikute pärandi vastu.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
17289

Artiklis „Kriitilisi märkusi rahvusküsimuse kohta“, kirjutas V. I. Lenin: „Igas rahvuslikus kultuuris on kaks rahvuslikku kultuuri. On olemas Puriskevitšite, Gutškovi ja Struvede suurvene kultuur, kuid on olemas ka niisugune suurvene kultuur, mida iseloomustavad Tšernõševski ja Plehhanovi nimed“ (V. I. Lenin. Teosed. 20. köide, lk. 16, 4. trükk).

Õigusega võib nimetada üheks esimeseks selle suure vene kultuuri loojaks, millest räägib Lenin, väljapaistvat vene mõtlejat, valgustajat ja revolutsionääri, kirjanikku ja filosoofi, väsimatut isevalitsuse ja pärisorjuse vastu võitleja A. N. Radištševit.

Radištševi maailmavaade, mis kujunes välja XVIII sajandi 70-ndate aastate lõpuks, kajastab vene ajaloo seda epohhi, millal vene talupojad tõusid Jemeljan Pugatšovi juhtimisel relvastatud võitlusse oma rõhujatega. Pärast tsarismi võitu ühinesid kõik reaktsiooni jõud trooni ümber, ent Radištšev, päritolult aadlik, astus välja oma klassi vastu paljumiljonilise vene talurahva huvide kaitseks.

Vene revolutsioonilise liikumise esimese ajajärgu tege-
laste kuulsusrikas nimestik algab kronoloogiliselt Radištševiga. Seda, mida alustas tema, jätkasid dekabristid ja Herzen. Kuid erinevalt oma lähimatest järglastest — dekabristidest oli Radištšev talurahvarevolutsiooni pool-
daja, mis lähendab teda XIX sajandi 60-ndate aastate vene revolutsioonilise demokraatia esindajaile — Tšernõševskile ja Dobroljubovile. Ta oli veendunud, et Venemaa saatuse otsustab rahvas ise. Oma teostega püüdis

Radištšev suurendada niisuguste inimeste arvu, kes on suutelised mõistma rahva olukorda ja astuma teadlikku võitlusse isevalitsuse vastu.

Radištševi viide orjatöö viljatusele, talupoegade ja mõisnike huvide tema poolt paljastatud antagonism ning isevalitsuslik-pärisorjusliku korra vaenulikkuse näitamine vene rahva ja kogu riigi huvide vastu etendasid suurt osa revolutsiooniliste ideede edasises arenemises Venemaal.

Radištševi suhtumine kirjanikusse kõlab Puškini sõnades poeedi-prohveti kohta, kes on kutsutud „kirjasõnaga inimeste südameid sütitama“; Radištševi kujutlust kirjan-
duse aktiivsest jõust võib tunda Lermontovi värssides
poesiat, mis peab kõlama „kui veetšetorni kell rahva
pidu- ja viletsuspäevil.“

I

Radištševi lapsepõli. Kooliaastad Moskvas. Paažikorpus.
Vene üliõpilased Leipzigis.

Aleksander Nikolajevitš Radištšev sündis 20. (31.) augustil 1749 Moskvas. Ta esivanemad olid vähetuntud ja vaesed „kroonuteenistujad“, kes olid XVII sajandi lõpuks niivõrd vaesestunud, et kirjaniku vanaisa Afanassi Prokofjevitš sai, perekonna pärimuste järgi, teenistusse minnes emalt kaasa ainult jämedast koduvillast kaftani ja kuus kopikat raha. Peeter I tentsik, Poltaava lahingust osavõtja A. P. Radištšev pani aluse oma sugukonna jõukusele. Jõukust suurendas ta ema poeg Nikolai Afnasjevitš Radištšev, kellel oli 1790. aastaks ligi 3500 pärisorja, maja Moskvas ja mõisad 8 kubermangus.¹

A. N. Radištševi isa ja ema elasid Saraatovi kubermangu Kuznetski maakonna Ülem-Abljazovo külas. Siin oli neil ainus kahekordne kivimaja kogu maakonnas, eeskujulik hobusekasvatus ning kaasaegsete sõnade järgi „viljarikas ja korrapärane“ aed. Uhel N. A. Radištševi pojapoegadest oli meeles, et tema vanaisa „armastas põllumajandust, mille kohta ta palju luges ja oli üldse küllaldaselt haritud inimene: oskas ladina, prantsuse, saksa ja poola keelt, omas teadmisi teoloogia ja ajaloo

¹ Tuleb märkida, et erinevalt isast ei olnud A. N. Radištšev kunagi pärisorjade omanikuks.

alalt. Haridust püüdis N. A. Radištšev anda ka oma lastele (tal oli 7 poega ja 4 tütart).

Hoolsa ja osava peremehena oli N. A. Radištšev arvatavasti ka inimlik mõisnik. Seda tõendab see tõsiasi, et kahekümne aasta jooksul ei põgenenud ega saadetud Ülem-Abljazovost mõisniku tahtel asumisele ühtki talupoega, sel ajal kui naabermõisates oli pärisorjade põgenemine tol ajal massiliseks nähtuseks.

Kirjaniku vanemate inimlikkuse veel kindlamaks tõenduseks on talupoegade suhtumine neisse 1773. aastal. Kui Abljazovole lähenesid ülestõusnute sõjaväed, siis Radištševi pärisorjad mitte ainult ei õiendanud mõisniku perekonnaga karmilt arveid, nagu see toimus teistes mõisates, vaid varjasid ülestõusnute eest N. A. Radištševi asukohta ning andsid oma onnides ulualust tema noorematele lastele. Et aga härraste lapsi, keda esitati talupoegade lastena, ära ei tuntaks, „määriti väikeste härrade näod nõega“. Nii jutustas hiljem kirjaniku poeg P. A. Radištšev.

Ülem-Abljazovos möödusid A. N. Radištševi elu esimesed seitse aastat ja lapsepõlvemuljed ei kustunud pikade eluaastate vältel Moskvas, Peterburis ja Leipzigis. Abljazovos õppis Radištšev tundma ja armastama vene loodust; siin kuulis ta talupoegadest mõisateenijatelt esmakordselt vene muinasjutte ja laule, jälgis põliste töötajate-talupoegade pingelist tööd, kelle kujusid ta hiljem nii selgelt ja puhtalt kujutas „Teekonna“ lehekülgedel. Küla oli Radištševile alati lähedasem kui linn, milles ta nägi liiderlikkuse ja kõlblusetuse allikat.

Pärisorjuslik küla ei jätnud ainult helgeid mälestusi. Abljazovosse ulatusid kuuldused selle kohta, mis toimus naabermõisades, eriti Annenkovo külas, mis asetses Abljazovost kuue versta kaugusel. Annenkovo omanik V. N. Zubov sai P. A. Radištševi sõnade järgi „kuulsaks oma julmusega talupoegade vastu. Ostnud 250 pärisorja ja suure maa-alaga Annenkovo küla, röövis ta

külluses elavatelt talupoegadelt kõigepealt kogu teravilja, kariloomad ja hobused ning tegi neist mõisamoonakad, tööajal aga toitis neid mõisaõues. Neile valati suurtesse künadesse kapsasuppi ja nad pidid leppima sellega, mis neile anti. Pisimategi süütegude eest karistati neid julmalt, suuremate eest aga pandi vanglasse, mille ta ehitas teises, kaugemal asetsevas külas. Uht mõisakubjast pidas ta seal ahelates rohkem kui aasta. Peale kõige muu oli ta kõige liiderlikum inimene."

Kuue-seitsmeaastaselt Radištšev pärisorjusliku elu kogu traagikat muidugi täielikult ei mõistnud, kuid mälestus sellistest piltidest ja jutustustest võis mõjuda hiljem tema maailmavaate kujunemisele. Võibolla on õigus A. V. Lunatšarskil, kes oletas, et Radištševi vanemad, „head inimesed, võisid oma metsikuid naabreid hukka mõista ning külvata piinavat kaastunnet ja tulist viha kasvava suure sisetundega inimese südamesse“. Võibolla külvati see seeme pärisorjadest mõisateenijate jutustustega, nagu toimus Herzeniga. Igal juhul võib vaevalt pidada juhuslikuks sarnasust „Võšni Volotšokis“ kujutatud mõisniku ja ülalkirjeldatud V. N. Zubovi portree vahel.

Ka alghariduse sai Radištšev maal. Pärisorjast kasvataja Peeter Mamontovi, hüüdnimega Suma, juhtimisel tutvus poisike tähestikuga, seejärel palve- ja lauluraamatuga, raamatutega, mis rajasid aluse kirikuslaavi keele suurepärasele tundmisele Radištševi poolt.

1757. aasta algul viiakse Radištšev hariduse jätkamiseks Moskvasse, kus ta elab emapoolse sugulase M. F. Argamakovi juures.

Aastad 1757—1763, mil Radištšev elas Moskvas, olid seitsmeaastase sõja aastad, vene sõjavägede suurepärase võitude aeg Zorndorfi, Gross-Jägersdorfi, Kunersdorfi ja Berliini all. „Võitmatu“ Preisi kuninga Friedrich II üle saavutatud võidud kutsusid vene seltskonnas esile patriootlike tunnete tõusu.

Kui kuuled kotka lennumüha
 Kus jäänd su kõrkus Friderik
 Kas raja tagagi loeb üha
 Sind suureks mõte igerik
 Kas saksilaste saatus mõrkjas
 Ei ilmutand, kui vastak, tõrkjas
 On ülbe anastaja tee?
 Kas võimutugi kirgi vaenulikke
 Veel kannad; raske orjaikke
 Sa vajutaksid kogu ilmale?

kirjutas Lomonossov oodis „Võidule Preisi kuninga üle“.

Sa Meemel, Frankfurt ja Küstrin
 Ja Schveidnitz, Königsberg, Berliin
 Väerivi, välejalgne pagulane,
 Ka Spree jõe orulamm
 Las lausub teie kangelane,
 Mis jaksab vene käte ramm!

lisas ta uhkelt 1761. aastal.

50-ndate aastate lõppu tähistab opositsiooniliste meeleolude tugevnemine aadli osas, kes ei olnud rahul Jelizaveta valitsuse despootliku iseloomuga. Opositsioon rühmitub „väikese õue“ ümber, õigemini troonipärija naise Katariina ümber, kes püüdis vene aadli meelitamise abil trooni saada. Sellise meelitamise üheks vormiks oli valgustatud monarhia osavalt teeseldud mask.

Jelizaveta surm, Peeter III lühike valitsemisaeg, aadlile „vabaduste“ kinkimine, paleepööre, mis tõstis troonile Katariina II, pidi samuti kajastuma inimeste ringkonnas, kelle hulgas Radištšev liikus.

M. F. Argamakov, kelle juures Radištšev elas, oli Moskva ülikooli direktori A. M. Argamakovi sugulane. Lomonossovi algatusel 1755. aastal avatud Moskva ülikool hakkas juba oma olemasolu esimestel aastatel etendama väljapaistvat osa kogu maa kultuurielus. Ülikoolil oli oma raamatukogu, teater, trükikoda. Ülikooli tegevuse üheks esimeseks silmanähtavaks tulemuseks oli

ajakirjanduse elustumine. 1756. aastal hakkas ilmuma ajaleht „Moskovskie Vedomosti“, 1760. aastast 1764. aastani anti ülikooli juures välja nelja ajakirja „Poleznoje uvesselenie“ (1760—1762), „Svobodnoje tšassõ“ (1763), mida toimetas Heraskov, Bogdanovitši ajakiri „Nevinnoe upražnenie“ (1763) ja V. Sankovski „Dobroe namerenie“ (1764). Peale nende andis professor Reichel 1762. aastal välja „Parimate teoste kogumikku teadmiste levitamiseks ja meelelahutuse tekitamiseks ehk segaraamatukogu mitmesuguste füüsikaliste, majanduslike, niisamuti manufaktuuridesse ja kaubandusse puutuvate asjade kohta“. Moskvas elades pidi Radištšev hästi tundma ülikooli asutaja, ajastu suurima luuletaja M. V. Lomonossovi nime, keda ta austas alatiseks. Nähtavasti kohtas Radištšev ka noorte kirjanike uut juhti M. M. Heraskovi, kes pärast Argamakovit asus ülikooli direktori ametikohale. On täiesti tõenäoline, et ta kohtus sel ajal ka algaja luuletaja D. I. Fonviziniga (hiljem astus Fonvizin Argamakovitega sugulussidemeisse).

Kogu Radištševit ümbritsev miljöö avardas silmapiiri, arendas mitmesuguseid huve. Tema õpetajateks olid sel perioodil Moskva ülikooli professorid. Üks õpetajatest, prantsuse keele õpetaja, oli vabariiklane, kes oli põgenenud despootlikult Prantsusmaalt.

Sumarokovi ajakirjast „Trudoljubivaja ptšola“ võis Radištšev lugeda satiire abidjakkide kohta ja artiklit „Unenägu“, kus kirjeldati „unelmate“ ühiskonda, kus kõik ja isegi „ahjukütja Sokrates“ on võrdselt haritud. Ajakirjades „Nevinnoe upražnenie“ trükiti katkendeid Helvetiuse raamatust „Mõistusest“ ja värsse, mis tõestasid inimeste sünnipärasest võrdsust. Ajakirjas „Poleznoje uvesselenie“ avaldati numbrist numbrisse artikleid, mis ülistasid voorust, mida mõisteti kui halbadest tegudest loobumist, endatäiustamist, armastust inimeste vastu isegi siis, kui nad on pahelised.

Moskvasse ulatusid ka kuuldused 60-ndate aastate

alguse talurahvarahutustest. Riigimaksude, härraste julmuse, nekrutitevõtmise ja sõjaga seoses olevate täiendavate andamitega ärapiinatuina mässasid kümnete maakondade talupojad ja vahel väga suurel arvul. Nii võttis Tatištševi mõisas rahutustest osa 700 pärisorja, Balk-Polevoi mõisas 950, vürstinna Dolgorukaja mõisas 2000 jne. Pärisorjad süütasid mõisu või lammutasid mõisnike häärbereid, peksid mõisnikke, kes ei jõudnud põgeneda. Tveri kubermangus tungisid talupojad kallale nende vastu väljasaadetud sõjaväeosale, haavasid ohvitseri ning tapsid ja haavasid mitut soldatit.

28. juunil 1762 kukutati Peeter III. Troonile astus Katariina II. Kroonimispidustused toimusid Moskvast. Heldelt jagas keisrinna kinke riigipöördeist osavõtjaile. Kaheksateist tuhat kroonutalupoega kingiti uutele suurnikele, oma ustavatele teenritele kinkis ta sadu tuhandeid rublasid. Ka rahvast ei unustatud. Uue valitseja troonileastumise tähistamiseks sai ta õiguse... osta puud soola kümne kopika võrra odavamalt kui varem. Ligi kakskümmend polku saadeti Permi, Kaasani, Orenburgi ja teistesse kubermangudesse talupoegade ja tööliste rahustamiseks.

Varsti pärast Katariina II troonileastumist võeti Radištšev vastu paažikorpuse õpilaseks ja 1764. a. sõitis ta Peterburi. Paažiks ülendamine oli au, mis sai osaks ainult vähestele nimekate aadliperekondade esindajatele, sest korpus avas tee karjääriks õukonnas. Tunduva osa oma ajast veetsid paažid palees, täites keisrinna ülesandeid õukonna piduõhtute ja näitemängude ajal. Tõsine haridus ei olnud paažidele kohustuslik. Seda asendas edukalt väline hiilgus, peened kombed ja prantsuse keele oskus. Ülikooli professorite tõsised loengud, mida Radištšev oli Moskvast harjunud kuulama, asendusid prantslase Morambert'i tundidega, kes oli „spetsialist“ igal alal; Argamakovide maja tagasihoidlikkus asendus Katariina II uhkete tubadega. „Põhjamaa Semiramidise“

koja hiilgus, taltsutamatu pillamine, helde käega tasutavad meelitused ja enneolematu lipitsemine keisrinna ja ta soosikute ees, intriigid, kuulujutud, õukondlaste vastastikune vihavaen, kallite pitside ja siidi taha varjatud ning kalliskividega ehitud liiderlikkus, tühjus ja hari-matus kerkib iga päev Radištševi silmade ette. Tõsiste ja mõtlevate inimeste keskel üleskasvatatud kuueteistkümne-aastase noormehe juurdlevale mõistusele ei võinud jääda märkamata õukonna kisendavad vastuolud. Keisrinna ise ei katkesta veel kirjavahetust valgustajatega, puistab huultelt liberaalseid sõnakõlke, mis vaimustusega suust suhu edasi antakse mitte üksnes Venemaal, vaid ka Euroopas ja avaldab kuulsa „Vaikimise Manifesti“, mis keelab ükskõik millised targutused ja arutlused „asjade üle, mis puutuvad valitsusse“. 1765. a. kirjutab „filosoof troonil“ alla seadusele, mis annab mõisnikule õiguse talupoegi „jõhkruse“ eest sunnitööle saata, seadusele, mis avas pärisorjapidajate omavolile piiramatud võimalused.

„Ühiskonna tugisambad“ — suurnikud, kes juhivad paljumiljonilise maa saatust, osutusid lähemal vaatlemisel varasteks ja intrigaanideks.

Me ei tea, mida mõtles ja tundis kuueteistkümne-aastane Radištšev. Võibolla et ka tema, nagu Euroopa targimad pead Diderot ja Voltaire'gi, uskus sel ajajärgul veel Katariina liberaalsetesse fraasidesse, kuid sellest, et talle jäid igavesti meelde pildid õukonna elust, kõneleb „Spasskaja polest“, „Teekonna“ kõige mõjukam peatükk oma ägeduse ja süüdistuse poolest.

Kaugeltki mitte kõik Radištševi kaasõpilased jälgisid tähelepanelikult neid ümbritsevat keskkonda: korpuse kasvatussüsteem ei sisendanud neile avaraid huve. Paažide hulgas valitsesid jõhkrad kombed ja ametiisikuile oli ettekirjutatud neid peksuga parandada. Korpuse kasvandikest olid ainult kaks-kolm inimest Radištševile lähedased, ühega neist — Aleksei Mihhailovitš Kutuzo-

viga — sidus teda paljudeks aastateks tõsine sõprus. Koos Kutuzovi, Tšelištševi ja Korsakoviga kirjutas Radištšev ühe õueetenduse kava.

60-ndate aastate keskpaigu haarab Katariinat tema enda sõnade järgi „seaduseandmise palavik“. Ta kavatses kutsuda kokku uue seadusliku koostamise komisjoni ja suurtest plaanidest kaasakistuna samal ajal otsustab saata mõne noore aadliku Leipzigi ülikooli õigusteadust õppima. Kuue Leipzigi saadetava paaži hulka sattus ka Radištšev. Nendega liitus veel kuus inimest, kelle hulgas oli noor ametnik F. V. Ušakov. Keisrinna kirjutas oma käega instruksiooni, kus oli kirja pandud lähetuse eesmärk, õppekava ning üliõpilaste ja nende juhtide käitumise reeglid ja määras kindlaks ülalpidamisvahendid. Õuemeistriks, üliõpilaste juhiks, määrati major Bokum, vaimulikuks munk-preester Paavel, vene keele õpetajaks Podobedov. 1766. aasta oktoobrikuu algul lahkusid tulevased õigusteadlased Peterburist.

Varsti selgus, et juhid on valitud halvasti. Lühikese aruga, naeruväärne isa Paavel oli hoopiski sobivam selleks, et hävitada noormeestes austus kirikukommete vastu, kui selleks, et neis õigeusku tugevdada. Oma õige näo paljastamisega ei viivitanud ka Bokum. Juba esimese õhtusöögi kasinus ärritas vene kõhtusid, „mis olid harjunud rohkem kapsasupi ja pirukatega“, pärast Leipzigi saabumist aga hakkas jõhker ja harimatu õuemeister koos oma abikaasaga nii usinasti kokku hoidma, et jättis oma hoolealused ilma kõige vajalikumast: toitvast söögist, rahuldavast elamust, küttepuudest, korralikkudest rõivastest. Seda kõike kirjeldab Radištšev jutustuses „Fjodor Vassiljevitiš Ušakovi elu“ ja ta sõnade tõepärasust tõestavad kõrvaliste isikute tunnistused. Nii kirjeldab kabinetikuller Jakovlev oma ettekannetes Leipzigist vene üliõpilaste elu-olu kõige süngemates värvides. Radištševi ja Kutuzovi „magamistoas“, mis asetses paksu vaheseina taga, oli Jakovlevi sõnade järgi „alati niiske“.

„Igaühe tuba pestakse aastas kaks korda ja puhtuse eest hoolitsetakse neis halvasti. Igas toidus on või kibe, liha vana, sitke ja juhtus isegi, et halvaks läinud. Hr. Radištšev aga oli kogu minu Leipzigis viibimise aja kestel haige ja ei saanud terveks isegi minu ärasõiduks ega võinud haiguse tõttu laua juurde minna, toit aga saadeti talle korterisse. Arvestades tema haigust, kannatab ta halva toidu tõttu sõna otseses mõttes nälga“.

Üliõpilaste protestidele tehti kõige karmimal kombel lõpp. Oma võimu rõhutades oli Bokum ääretult jõhker, vähimagi süü eest pistis kartserisse ja võttis sageli tarvitusele ihunuhtluse. Üliõpilaste katsed kaevata nende mõnitamise peale jäid tagajärjeta kuni 1771. aastani, sest Bokum avas kirjad ja hävitas kaebused.

Ebaõiglane tagakiusamine kasvatas noormeestes seltsimeheliku solidaarsuse tunnet. Ühe haavamist vaadeldi kui kõigi solvamist. „Fjodor Vassiljevitsš Ušakovi elus“ rõhutab Radištšev eriti tugevasti seda rõhumise tagajärge ja loomuliku vihavaenu tekkimist tagakiusatutes tagakiusajate vastu.

Halbadest õppimistingimustest hoolimata õppisid vene üliõpilased eeskujulikult. „Erandidult kõik tunnustavad imetlusega, et nad on nii lühikese aja vältel näidanud silmapaistvaid edusamme ega jää teadmiste poolest maha isegi neist, kes seal juba ammugi õpivad. Eriti aga kiidetakse ja peetakse väga andekateks: esiteks, vanemat Ušakovi, tema järel aga Janovit ja Radištševit, kes on ületanud oma õpetajate lootused“, kirjutas vürst Beloselski 1768. a. kevadel, vähem kui poolteist aastat pärast venelaste saabumist Leipzigis.

Ülikool andis küll teatava teadmistehulga, kuid tõeliseks õpetajateks saksa professorid vene üliõpilastele olla ei saanud. Piiratud filistritena, paremal juhul ebamääraste liberaalidena, asendasid nad sotsiaalsete küsimuste lahendamise moraali ja kõlbelise endatäiustamise jutlustamisega. Sellepärast ei meenutatagi „Ušakovi elus“ kor-

dagi sellist kuulsat professorit nagu Plättner. Sellepärast ühineski Radištšev Janovi seisukohaga, kes keeldus kuulamast ajaloo ja avaliku õiguse professori Böhme loenguid, avaldades, et nad veedavad oma aega kasulikumalt, kui loevad Böhme loengute külastamise asemel Mably raamatut „Euroopa avalik õigus“. Mably, ühe radikaalseima demokraatliku kirjaniku nime ametlikule professorile vastandamise tõsiasi kõneles üliõpilaste teatavast suunitlusest ja sümpaatiast, niisamuti aga sellest, et püüdes ületada saadavate teadmiste piiratust lugesid nad XVIII sajandi kuulsate valgustajate raamatuid.

Radištševi möönmise kohaselt etendas ta elus suurt osa Helvetiuse raamat „Mõistusest“. Helvetiuse materialism, tema võitlus despotismiga, feodaalse moraali eitamine, väide, et inimese isiklikud huvid on seotud ühiskondlike huvidega vastasid noorte vaimsetele huvidele rohkem kui saksa professorite loengud.

Kuid Radištševi poolt tõlgitud ja tänini säilinud F. V. Ušakovi üliõpilaslikud „arutlused“ kõnelevad vägagi kriitilisest lähenemisest Helvetiuse raamatule. Kahekümneaastased üliõpilased polemiseerisid julgelt kuulsa kirjanikuga, kummutades kõik, mis neile ebaõigena tundus. Nii ei saa Radištševi sõnu, et tema ja ta sõbrad „õppisid mõtlema“ Helvetiuse raamatu järgi mingil juhul mõista kui viidet võõraste mõtete pimedale vastuvõtmisele. Arutades, polemiseerides, vaieldes õppisid vene noormehed kriitiliselt mõtlema.

1771. aastal hakkab Radištšev tõlkima Albaania vürsti Anton Ghica brošüüri „Kreeklaste soovid kristlikule Euroopale“. Brošüüri ilmumise põhjuseks oli kriitiline poliitiline olukord Euroopas. Teatavasti toetas Venemaa meelsasti Balkani rahvaste võitlust Türgi ülevõimu vastu, vahel aga abistas neid otseselt. Ent olles rahul türklaste lüüasaamisega ei võinud Preisimaa, Austria ja Inglismaa Venemaale andestada tema mõju tugevnemist Balkani poolsaarel ja nõudsid vene vägede lahkumist Kree-

kast. Seda enam soovis seda Prantsusmaa, kes Türgit avalikult toetas. Ghica apelleerib Euroopa rahvaste kristlikele tunnetele, paludes neid toetada kreeklasi võitluses muhameedlastega.

Ghica põhimotiiv — usuline vihavaen, tundub Radištševile liialt „kreekapärasena“, ent rahvusliku sõltumatus eest võitlemise teema tõmbas teda kaasa. Ta rõhub ka rahva rõhumise, orjuse teemat. „Orjuse kehtimisel on vooruseks iga kuritegu, mida loetakse kuri teoks türanni vastu,“ tõlgib ta, kuigi sama koht teise isiku tõlkes ei kõla sugugi nii kindlailmelisena.

Enne kui Radištšev jõudis oma töö lõpetada, ilmus Ghica brošüür, mis oli kellegi teise poolt tõenäoliselt ametlikul tellimusel tõlgitud, „Sankt-Peterburgskie vedomosti kaasannetes“.

1771. aasta oktoobris lahkusid Radištšev, Kutuzov ja Rubanovski Leipzigist ning saabusid novembri keskpaiku Peterburi. Viis aastat kodumaalt eemal olnud, ootasid noored kannatamatult tagasituleku päeva, „olles isamaa kasuks valmis ka elu ohverdama“.

II

Tagasitulek kodumaale. Teenistus senatis ja Brüssi staabis.
Radištševi ja Novikovi koostöö.

Kodumaa võttis vastu ebasõbralikult. Moskvas Doni kloostri müüri ääres ja Punasel väljakul kõikusid poodute laibad. 72 inimest peksti nuutidega läbi ja saadeti galeeridele, 89 peksti läbi piitsadega, 12 alaealist vitstega. Kes olid need inimesed? Milles seisis nende süü? Need olid katkumässust osavõtjad. Enamik neist olid mõisnike teenijad, kelle omanikud olid Türgi rindelt siialevinud katku kartes Moskvast põgenenud ning jätnud oma orjad abita ja toiduta; pärisorjadest töölisel, kes vabrikutes, kust neid välja ei lastud, olid määratud surema haigus-

tesse ja nälga; käsitöölised ja väikekaupmehed, kes olid kaotanud teenistuse. See oli Moskva kehvistu, keda nälg, viletsus, tööpuudus, mõisnike omavoli, „hingekarjaste“ silmakirjalikkus, kes ei lasknud mööda juhust võtta matusetalituse eest kõrgemat tasu, olid meelega viimse piirini ajanud. Rahvas haaras kõikad, rüüstas poode, tungis Kremlisse ja Tšuudi kloostrisse, tappis peapiiskopp Ambrosiuse.

„Mässajaid“ võtsid vastu väljaõpetatud sõjaväeüksused, kartetšidega laetud kahurid. Tõttasid appi ihukaardi väe polgud. Erakorraliste volitustega kihutas kohale keisrinna soosik krahv Grigori Orlov. Pärast juurdlust, kohut ja hukkamisi pöördus ta tagasi Peterburi. Pidulik vastuvõtt, võiduvärv Tsarskoe Seloos ja kuldmedal Orlovi portreega olid autasuks tema „kangelaslikkuse“ eest võitluses äravaevatud, näljase ja relvadeta rahva vastu.

Radištševi silme ette kerkis isevalitsuslik-pärisorjuslik Venemaa oma inetuses. Talupoegade olukord ei paranenud Katariina valitsemisajal põrmugi. Endiselt valitses ülejõukäiv mõisategu, obrokitalupojad maksid kõrget raharenti, mida täiendasid mõisnikele antavad saadused („natuura“). Kodanikena kasutasid talupojad ainult riigimaksude maksmise ja armeele nekrutite andmise õigust. Kõigil ülejäänud juhtumitel olid nad õigusteta. Mõisnik võis neid kontrollimatult kõige julmemalt karistada. Seaduse järgi kuulus mõisniku peale kaevanud talupoeg läbipeksmisele ja väljasaatmisele. Talupoeg ei võinud olla tunnistajaks: teda ei usutud. Isegi selline ilmne kohtuasi nagu naismõisnik Saltõkova („Saltõtšihha“) asi, kes piinas surnuks 140 talupoega, algatati 21 korda enne kui juurdlus lõpuks algas. Ainukesteks võimalikeks endakaitsevahenditeks olid massilised põgenemised ja mässud. Suurte salkadena põgenesid talupojad Orenburgi kraisse, Ukrainasse ja Doni äärde, 60-ndatel aastatel tapeti ainuüksi Moskva kubermangus kuue aasta jooksul 30 aadlikku.

Talupoegade hirmuäratav olukord sundis Katariina-aegseid parimaid inimesi otsima teid selle parandamiseks. Nii kirjutas õpetlane-õigusteadlane A. I. Polenov, et vene talupojad, kes on ilma jäetud kõigist „inimese viisakatest omadustest“, ei suuda mõõta oma õnnetuse suurust. Ei ole inimesi, kinnitab Polenov, kes oleksid olnud viletsamas olukorras kui vene talupojad, „kes, omamata seaduste poolt vähimatki kaitset, on abitud kõikvõimalike solvamiste vastu mitte ainult varanduse, vaid ka elu enda suhtes ja kannatavad lakkamatuid jõhkrusi, piinamisi ja vägivalda“. Polenov julgeb isegi viidata talupoegade mässu võimale: „Mitte ilma põhjusega kinnitavad kuulsad inimesed, et piiramatu rõhumine on ühiskonnale mitte ainult kahjulik, vaid ka hädaohtlik“. Ta viitab helootide ülestõusule Spartas ja orjade ülestõusule Roomas.

Ka uue seadustiku koostamise komisjoni istungid ei toimunud 1767. a. täiesti sujuvalt. Kuigi instseneeritud „parlamendi“ saadikute enamik oli monarhia ustavaks teenriks ja soovis ainult ühte — võimu suurendamist talupoegade üle, leidis ka siin inimesi, kes astusid välja talupoegade kaitseks.

Uglitšist pärineval saadikul I. Suhhoprudskil oli julgust öelda, et talupoegade põgenemine toimub pärisorjade rõhumise tagajärjel mõisnike poolt ja sellepärast „peab ta vajalikuks kehtestada selles suhtes täpne piir“.

Saadik V. Kipenski kõneles vajadusest kaitsta talupoegade õigusi erilise seadusega. Ägeda protestikõnega pärisorjuse vastu esines Kozlovi aadelkonna saadik G. Korobjin. Ka tema ütles, et talupoegade põgenemise põhjuseks on mõisnike surve ja tegi ettepaneku kaitsta talupoegade varanduslikke õigusi seadusega: „seda nõuavad meilt meie pidulik vanne, aadlike kasu, talupoegade hüvang ja põlluharimise suurendamine“. Sellele vaatamata, et Korobjin kõneles ainult talupoegade varanduslike õiguste kaitsmisest ega puudutanud pärisorjuse kao-

tamise küsimust, põhjustas tema kõne pärisorjapidajate meelepaha.

Talupoegade huvide järjekindlaimaks kaitsjaks oli komisjonis I. P. Kozelski, suur mõtleja, õpetlane-entsüklopedist, kirjanik ja tõlkija.

Ka Kozelski nõudis riigi seadusandlikku vahelesegamist mõisnike ja talupoegade vahekordadesse, talupoegade kohustuste kindlat piiritlemist, mõisnike maade eraldamist talupoegade maadest, „et talupojad, pidades neid maid oma pärisosaks, põhjalikumalt oma elu sisse seada ja püsivamalt elada võiksid“. Talupoegadel peab olema mitte üksnes omandusõigus maale ja liikumatule varandusele, vaid ka pärimisõigus. Mõisnikud aga säilitavad õiguse jälgida, et neid maid ilma nende loata ei müüdaks. Oma arutlusi tõestab Kozelski väitega, et orjatöö ei too riigile kasu. „Parem on püüda rahvast inimlikult vabale ja mittekurnavale tööle ergutada, sest siis teeb ta rohkem tööd ega väsi nii nagu ainuüksi sundimise ja orjusega“.

Ent ka Kozelski ei julgenud pärisorjuse kaotamise küsimust üles tõsta. „Talupoegade isiklik sõltumus mõisnikest“, ütleb Plehhanov, „oli selleks kariks, millele komistas isegi kõige eesrindlikumate ja töötavaid hulki kõige enam sümpatiseerivate aadelkonna saadikutè mõte“.

Oma põhilises töös „Filosoofilised ettepanekud“ esineb Kozelski isevalitsuse, rõhumise ja sotsiaalse ebavõrdsuse vastasena. Ta unistab ühiskonnast, kus kõik töötavad võrdselt ning tööga teenitud rahaga ennast ja oma perekonda ülal peavad. Kaasaegse ühiskonna pahesid näeb Kozelski mitte inimkonna rikutuses; vaid seadustes: „kes tahab hävitada pahed mingi rahva hulgas, neid pahesid tekitavaid seadusi muutmata, see otsib võimatut“. Erinevalt aadellikest moralistidest, kes tungisid ägedalt kallale libitsejatele, arvab Kozelski, et on tarvis hävitada põhjused, mis tekitavad libitsemist, „sest et vastasel juhul läheb tõde ilma meelitusteta kalliks“.

Kozleski riskeerib aadlikke isegi ähvardada: „Kui jõgi, mille voolu tamm on kaua kinni hoidnud, leiab läbipääsuava, siis tungleb ta sellest seda tõtlikumalt läbi ja õõnestab tammi seda rohkem, mida kauem tamm jõe- voolu kinni on pidanud, niisamuti ka inimesed, kes kaua on pidanud kannatama... kui nad leiavad vaid sobiva juhuse, siis avaldavad nad seda rohkem oma pahameelt ja sellised inimesed on mõnikord ka ise sol- vajateks.“

Antud sõnades, mis on lähedased Radištševi väljendus- tele „Teekonna“ peatükis „Hotilov“, õigustab Kozelski talurahva mässe, kuid jääb ise rahulike reformide pool- dajaks. Revolutsioonilised järeldused tegi esmakordselt Radištšev, kuid ka tema ei jõudnud nendeni kohe.

Kõikjal valitsev ülekohus oli silmanähtav, ent noorus võttis oma osa ja jättis ruumi illusioonidele. Kuipalju vihaseid ridu pühendasid vene kirjanikud, alates Kante- mirist, harimatutele ja ebaõiglastele kohtunikele, kes suhtusid põlglikult „vaeste pisaraisse“! Kui tähtsana tun- dus võidelda ülekohtuga nende seinte vahel, kus see toimus! Radištšev oli õigusteadlane. Ta võis loota, et tema teadmised avavad talle avara tööpõllu, aitavad kergendada süütute saatust.

Õiglase kohtuniku Krestjankini unistused „Teekonnas“ (peatükk „Zaitsovo“) on sarnased noore Radištševi ja tema lähimate sõprade unistustega. Isiklik ausus ja hea- südamlikkus pidid aitama „julmuse valitsusekeppi“ katki murda. Näis, et õiglus ja seaduste tundmine, astunud võitlusse seaduseväänamise ja harimatusega, võisid kui- vatada „vaevleva süütuse ja lihtsameelsuse pisaraid“. Kannatamatus, millega Krestjankin tõttab teenistuskohale kartes, et viivitus teeb ta vastu tahtmist mõrtsukaks, kui ta „ei enneta vangistust või süüdistust andeksand- mise või ahelatest päästmisega“, sarnaneb väga Radišt- ševi enda kannatamatusele tema tagasituleku päevil kodumaale.

„Tunnistan, ja ka sina, mu armas sõber, tunnistad seda, et meie tagasitulekule järgnenud aeg rahustas tunduvalt seda tulisust“, kirjutas Radištšev palju aastaid hiljem Kutuzovile. Pärast Peterburi saabumist määrati mõlemad sõbrad protokollijatena senatisse. Teenistus tutvustas neid vene seadusandluse ja eluga, kuid üllate kavatsustega täidetud noored unistajad muudeti ametnikeks, kellest absoluutselt midagi ei sõltunud. Nad oleksid võinud esile tõusta, karjääri teha, nagu seda mõni aeg hiljem tegi nende Leipzigi seltsimees O. P. Kozodavlev, kes käis läbi teenistusredeli senatiprotokollijast siseministrini, kuid „süütuse pisaraid kuivatada“ ei olnud neile jõukoltane. Rahuldamatuse ning oma jõuetuse tunnetamine sundis mõlemat sõpra senatist lahkuma: 1773. a. astus Kutuzov kaptenina armeesse, Radištšev läks kindral Brüssi staapi sõjaväekohtu ülemaudiitori ametikohale.

1773. aastal pöörati ülemaudiitoritele, sõjakohtute juristidele, erilist tähelepanu. Tõsteti nende palka ja esitati neile tõsiseid nõudmisi. Nad pidid osutama seaduste „head tundmist“ selleks, et nad „rangelt jälgiksid ja hoiaksid, et protsessid toimuksid korralikult ja nii nagu kord ja kohus“. Seaduste „hea teadmine“ oli Radištševil olemas, kuid kas tal õnnestus saavutada protsesside korralikku pidamist, me ei tea. Tõenäoliselt ei rahuldanud sõjakohus Radištševit samuti nagu tsiviilkohuski ja 1775. a. lahkus ta Brüssi staabist.

Neli aastat, mille kestel Radištšev iga päev ja iga tund puutus kokku vene seadusandluse ja kohtukorraldusega, jätsid tema hinge sügava jälje. Selle tunnista-jaks on „Teekond“, raamat, mis on suuremalt osalt pühendatud vene seadusandluse, või täpsemini — seadusetuse küsimustele. Aus inimene, kes sattus kohtu seaduseväänajate riugaste võrkudesse (peatükk „Spasskaja polest“), kaotas hea nime, mõisa, perekonna. Selle eest aga kirjutas kaupmees — kelm, kuritegelik pank-

rotimeister, varanduse naise ja poja nimele ning maksis iga rubla eest välja viisteist kopikat ja elab väga hästi, jätkates tõhusate kasude kokkuajamist („Novgorod“). Mõisnik, kellel oli tarvis raha uue tõlla ostmiseks laseb talupojad vabadusse, millest viimased midagi ei tea, annab nad nõusolekut küsimata riigitalupoegadena valdale üle, kes maksab nende eest mõisnikule raha. Valdaisad annavad õnnetud soldatiks. See on seadusevastane, ent kümneid näiteid seadusetusest on kõigi silme ees.

Koletislik „seisuste ebavõrdsus“ vapustab „Hotilovis“ „tulevaste aegade kodanikku“ hingepõhjani. Samasugune ebavõrdsus, või õigemini talupoegade täielik õigusetus väljendub veelgi mõjukamalt „Zaitsovos“.

Talupojad on tapnud mõisniku. See oli vaid õiglase kättemaks, sellele, kes oli nende elementaarseid inimõigusi palju aastaid jalge alla tallanud. Mõrtsukate süütu on ausale kohtunikule matemaatiliselt selge, kuid päästa ta neid ei suutnud. Teda ennast süüdistati altkäemaksuvõtmises ja palju ei puudunud, et teda oleks süüdistatud selles, et ta on nendega ühel nõul ja ta pääses vaevu vangikotta sattumisest. Talupoegade õiguste kaitsmist loeti aluste aluse kõigutamiseks. Hundikarjaga tuli kas ühineda või kohalt lahkuda selleks, et mitte muuta tehtavast ülekohtust osavõtjaks. Krestjankin teebki nii. „Suutmata head teha“ lahkub ta teenistusest, kuhu ta kunagi kippus, sest tema üllad lootused haihtusid „nagu suits õhuvallas“.

Krestjankin on jõuetu, sest kurjus peitub mitte üksnes teda ümbritsevate kohtunike „ebaõigluses“. Kurjus peitub just seadusandluses. Pöördudes seaduse poole, leiab kohtunik selles sageli inimarmastuse asemel julmuse, mis oli seaduse iganemise tagajärjeks. Karistus pole kuri-teole vastav ja, mis on eriti tähtis, „seadus mõistab kohut tegude üle, uurimata põhjusi, mis neid on esile kutsunud“.

Kõik need sõnad on pandud Krestjankini suhu, kuid kahtlemata iseloomustavad nad Radištševi enda arutlusi ja on nelja-aastase vaatluse tulemuseks. Raamatus on samal teemal laiali puistatud sadu ridu, millest hoovab kibedat ironiat: „Oh seadused! Teie ülitarkus seisab sageli ainult teie stiilis“ („Gorodnja“), „ent milleks on vaja õigust, kui tegutseb jõud?“ („Novgorod“); „Küsimus: mis on tsiviilõigus? Vastus: kes sõidab postihobustel, see ei tegele tühiasjadega, vaid mõtleb, kuidas kiiremini hobuseid muretseda“ („Novgorod“).

Uue seadustiku koostamise komisjon saadeti laiali, kuid avalikku arvamust ei olnudki nii kerge rahustada. Vene elu karjuvad vastuolud leiavad osalise kajastuse 1769—1772. aastate satiirilistes ajakirjades. 1769. aastal anti välja kaheksat ajakirja: „Vsjakaja vsjatšina“, ajakiri, mille ametlikuks väljaandjaks oli G. Kozitski, tegelikuks juhiks aga Katariina II; M. Tšulkovi „I to i sjo“; V. Rubani „Ni to ni sjo“; V. Tuzovi „Podenštšina“; „Smess“; F. Emiini „Adskaja potšta, ili Perepiska hromogogo besa s krivõm“; N. I. Novikovi „Truten“; „Prijatnoe s poleznõm“. Kõik nad on erinevad oma iseloomult ja sotsiaalselt tähenduselt.

Katariina ajakirjal „Vsjakaja vsjatšina“ oli kindel eesmärk: ta pidi avaliku arvamuse nõutavasse sängi juhtima, kutsudes üles pisipuudusi „naeruga välja juurima“, pisipuudusi, mis ei puuduta isevalitsuslik-pärisorjusliku süsteemi aluseid. Oma jõus veendunud Katariina ergutab teiste satiiriliste lehekeste väljaandmist, lootes, et tal õnnestub neid oma hoolduse alla võtta. Kuid Puškini sõnade kohaselt „keeldub sõnalooming temale järgnemast, täpselt niisamuti nagu rahvaski“.

„Vsjakaja vsjatšina“ järglastest oli kõige alistumatumaks „Truten“. Selle väljaandja, silmapaistev vene haridustegelane N. I. Novikov loobus „naermaajavast“ satiirist, mida soovitas „Vsjakaja vsjatšina“, naeris ta välja ja muutis oma ajakirja tõesti satiiriliseks. „Tru-

ten" puudutas valusaid küsimusi ja esmajoones pärisorjust. Pärast pikaajalist poleemikat Katariina ajakirjaga „Vsjakaja vsjatšina“, mille ajal kõik ajakirjad Novikovi leeri üle läksid, „Truten“ suleti.

Novikov ei andnud alla. 1772. aastal hakkas ta välja andma veel selgejoonelisemat ajakirja „Živopisets“, milles avaldati õukonna ja mõisa-aadlike satiirilisi portreesid, naerdi välja nende elu-olu ja kombeid ning Lääne pimesi järeleahvimist.

Kõige suurepärasemaks kõigest sellest, mis avaldati ajakirjas „Živopisets“, oli anonüümne „Katkend teekonnast *** I. T.-sse“, mille kuuluvust Radištševile on märkinud kirjaniku poeg ja tõestanud nõukogude uurijad.

Seni kuni 1790. aastal ilmus „Teekond Peterburist Moskvasse“ seisis „Katkend teekonnast *** I. T.-sse“ jõulisuselt ja pärisorjusliku küla kujutamise tõepärasuselt kogu vene ilukirjanduses erikohal. Selles oli esmakordselt kõneldud hirmsat tõde talurahva elust. Lõpmatu kurbusega on läbi imbunud ränduri sõnad nutvatele lastele: „Kisendage, vaesed olendid... avaldage oma kaebed, nautige seda viimast lapsepõlvõbu: kui suureks kasvate, siis jääte ka sellest lohutusest ilma“. Pärast 1767. aasta seadust, mis keelas talupoegadel mõisnike peale kaebamise, oli neil sõnadel sügav ja täiesti kindel mõte, andes kujutatavale tüüpilise nähtuse iseloomu.

Stiililt on katkend erinev teistest artiklitest ajakirjas „Živopisets“. Harilikult näidati Novikovi ajakirjades talupoegade rasket elu halbade mõisnike satiiriliste kujude kaudu, keda nimetati Bezrassudadeks, Zloradadeks, Nedoumadeks, Volokitadeks, Štšegolihhadeks jms. Radištšev aga läheb teist teed. „Katkendis“ ei ole groteski ega ole üldse mõisnikku. Lugeja ei tunne Razonnoje küla omanikku, tema iseloomu, kultuuritaset, kombeid ja välimust. Ta näeb piinatud talupoegi, näl-

jaseid, ärahirmutatud lapsi, kerjuseid, rämpaseid onne, näitelava täis sügavat dramatismi, kus kujutatakse ära-
piinatud, hüljatud rinnalapsi. Niisugune on elu. Kus
peitub selle põhjus? Kas tuleb otsida põhjust ainult
mõisniku halvast iseloomust? Kui see on nii, kui Razo-
rjonnoje küla on oma õnnetuse eest tänu võlgu mõisniku-
türanniale, miks räägib siis autor, et ta kolmepäevase
sõidu kestel nägi kõikjal talupoegade hulgas ainult
vaesust ja orjust? Miks ei ilmunud ajakirjas „Živopis-
sets“ „Katkendi“ järke, mis töötas kujutada Blagopo-
lutšnoje küla? Kas rändur seda üldse leidis?

Sellele küsimusele annab vastuse Dobroljubov, kes
märgib, et „Katkendis“ „kõlab selge mõte selle kohta,
et pärisorjus üldse on pahede allikas rahva hulgas“, et
„avaldatakse ilmset kahtlust pärisorjuslike suhete põhi-
mõtte seaduslikkuse kohta“ („Vene satiir Katariina
ajal“).¹

Talurahva elu näitamisest lähtub Radištšev seepärast,
et selle elu raskused, mis on pärisorjusliku süsteemi
tagajärjeks, nõuavad tema arvates sada korda rohkem
tähelepanu kui halbade mõisnike kommetside parandamine
ja selles mõttes läheb ta otsustavalt ette oma ajajärgu
kõige eesrindlikumatest inimestest.

Tema poolt kujutatud pilt peab kutsuma välja kaas-
tunde, kurbuse, pisarad, soovi abistada õnnetuid. See
tegev, aktiivne suhtumine ümbritsevasse iseloomustabki
„Katkendi“ kangelas. Olles kodanik ja inimene ei
suda rändur värinata hinges vaadelda ümbritsevat, ta
nutab õnnetute laste pärast, kes mõisniku tahtel on ema-
likust hoolest ilma jäetud. Ränduri pale, ta kaastundlik
süda, vahetu, silmapilkne reageerimine kõigile, mida ta
näeb, tema korduvalt valatud pisarad ja suur hingeline

¹ On huvitav märkida, et Dobroljubov, teadmata veel „Kat-
kendi“ autori nime, nimetab selles artiklis „taoliseks raamatuks“
„Teekonda Peterburist Moskvasse“.

delikaatsus annavad õiguse pidada teda „sentimentaalseks“ ränduriks.

„Katkend teekonnast *** I. T.-sse“ ongi üks vene sentimentalismi kõige varasematest näidetest, millel pole midagi ühist ei Sterni passiivse iroonia, Richardsoni kristliku andeksandmise ega „tundelise“ Karamzini jõuetu skepsisega. Kõrge, võitlushimuline, kodanlik sentimentalism, mida on alustatud „Katkendis“, on Radištševi poolt lõpuni välja arendatud „Teekonnas Peterburist Moskvasse“.

„Katkend teekonnast *** I. T.-sse“ ei ole ainus teos, mis seob Radištševi ja Novikovi nimesid. 1773. aastal andis Novikovi poolt organiseeritud „Raamatute Trükkimise Eest Hoolitsemise Ühing“ välja Radištševi tõlgitud Mably raamatu „Mõttemõlgutusi kreeka ajaloo kohta ehk kreeklaste heaolu ja õnnetuse põhjustest“. Samal aastal andis Radištšev „Ühingule“ üle saksa-keelse raamatu „Ohvitseri harjutused“ tõlke, mis kujutas endast spetsiaalset sõjaväe õppe-taktikalist õppevahendit. Tänapäeval pakuvad ohvitseri harjutused huvi ainult Vene sõjaasjanduse ajaloolastele kui üks XVIII saj. 70-ndate aastate sõjalisi mõtte dokumente. Teine asi on Mably „Mõttemõlgutused kreeka ajaloo kohta“.

Engels kõneles Mablyt kui ühest kommunistliku teooria loojast XVIII sajandil ja nimetas tema nime kaasaegse sotsialismi esimeste eelkäijate hulgas. Oma küpsetes töedes esineb Mably monarhia-vastasena, varandusliku ebavõrdsuse ja eraomanduse vaenlasena. Ideaalseks ühiskonnakoraks peab Mably kommunismi. Kommunism on Mably arvates inimese loomulik elukorraldus: ta eelnes eraomadusele ja despotismile rajatud ühiskonnale ning just kommunism on selleks tulevikuks, mille poole inimkond peab püüdlema. Nähes ette varakate vastupanu, soovib Mably koondada võim esimesel etapil rahva kätte. Vaatamata Mably ebamäärasele kujutlusele kommunistlikust ühiskonnast (see

peab koosnema väikestest põlluharijate sõjameeste kogukondadest) etendas ta õpetus XVIII sajandi revolutsioonilises liikumises progressiivset osa.

Radištševi poolt tõlkimiseks valitud teosel on demokraatlik ja radikaalne iseloom, kuigi sotsialistlikud vaated on selles veel arenematud. Radištševi valikut selgitab see, et ta ei pidanud kunagi vajalikuks eromanduse täielikku hävitamist. Tema arvates peab talupoeg olema selle maa omanikuks, millel ta töötab.

Radištšev ei rahuldu mehaanilise tõlkimisega. Ta tungeb sügavalt uuritavasse ainesse ja täiendab teksti oma märkustega. Enamikus oma märkustest täpsustab ta Mablyd, mõnikord polemiseerib temaga (esimene ja kuues märkus). Kõige suuremat huvi pakub teine märkus.

Nagu Montesquieu'gi teeb Mably vahet monarhistliku ning piiramatule võimule ja pimedale käsutäitmisele rajaneva despotistliku valitsusvormi vahel. Sõna *dés-potisme* tõlgib Radištšev „isevalitsus“ ja teeb selle kohta väga väljendusrikka märkuse: „Isevalitsus on inimese loomusele kõige vastikum seisund. Mitte üksnes meie ise ei või lubada enda üle piiramatut võimu, vaid isegi seadusel kui tahete ühtsuse kajastajal ei ole mingit muud õigust kurjategijate karistamiseks peale endasäilitamise õiguse. Kui me elame seaduste võimu all, siis mitte selleks, et me peame alati seda tegema, vaid selleks, et me sellest kasu saame. Kui anname seadusele osa oma õigustest ja looduslikust võimust, siis selleks, et ta oleks rakendatud meie kasuks, mille kohta sõlmime ühiskonnaga v a i k i v a lepingu. Kui leping on rikutud, siis vabaneme ka meie oma kohustusest. Valitseja seadusevastane tegevus annab rahvale, tema kohtule samasuguse ja veel suurema õiguse tema üle, kui seadus talle annab kurjategijate üle. Valitseja on rahvaühiskonna esimene kodanik“.¹

Tõime märkuse täielikult seepärast, et see aitab selgi-

¹ Radištševi sõrendus. — L. K.

tada Radištševi maailmavaate arenemist. Viimane lause: „Valitseja on rahvaühiskonna esimene kodanik“, on valgustajate üheks traditsiooniliseks hüüdlauseks, kuid mõte selle kohta, et rahval on õigus valitseja üle kohut mõista nagu mõistetakse kohut kurjategija üle, on nii järsult formuleeritud Radištševi enda poolt. Selle mõtte revolutsiooniline iseloom on esile toodud oodis „Vabadus“, mis on kirjutatud hiljem.

Märkused Mably raamatu tõlke kohta ja „Katkend teekonnast *** I. T.-sse“ näitavad, et Radištševi ühiskondlik-poliitilised vaated kujunesid põhijoontes välja juba 1773. aastaks. Ühiskondliku, riikliku ja isikliku elu edaspidine arenemine süvendas neid.

III

Radištšev kommertskolleegiumis. 1773—1775. aastate talurahvasõda. Sõja mõju Radištševi maailmavaate kujunemisele. „Kiri Tobolskis elutsevale sõbrale“, „Vabadus“, „Fjodor Vassiljevits Ušakovi elu“. Radištšev aastail 1789—1790.

1775. aastal läheb Radištšev sekundmajori auastmes erru, sõidab Moskvasse ja abiellub oma ülikoolisõbra sugulase Anna Vassiljevna Rubanovskajaga. Radištševi perekonnaõnn oli lühike. 1783. a. ta naine suri, jättes maha neli last.

Aastail 1775—1776 Radištšev ei teeninud. 1777. a. asus ta assessori ametikohale kommertskolleegiumis, mille presidendiks oli krahv A. R. Vorontsov. Varsti ilmnesid Radištševi iseloomujooned, mis teda teistest ametnikest eraldasid: otsekoheus, ausus, veendumuste kindlus ja valmisolek astuda välja süütute kaitseks. Kord arutati Kommertskolleegiumis kanepipraakijate asja, keda süüdistati tõsistes teenistuslalalistes lohakustes. Kolleegiumi liikmed, sealhulgas ka Vorontsov, tunnistasid süüdistuse õiglaseks. Ainult Radištšev, sel ajal veel noor kolleegiumi liige, ei ühinenud selle

otsusega ja avaldas eriarvamuse. Kui palju teda ka paluti teistega nõustuda ja mitte esineda võimsa ülema arvamuse vastu, kui palju ka viidati sellise kokkupõrke ohtlikkusele, Radištšev jäi oma arvamuse juurde ja avaldas, et ta on valmis end laskma taga kiusata ja teenistusest loobuma, kuid ei ole nõus ebaõiglasele otsusele alla kirjutama. Kui Vorontsovile uustulnuka käitumisest ette kanti, vihastus ta ja süüdistas Radištševit altkäemaksuvõtmises. Kuid pärast ettekande läbilugemist ja Radištševi enda seletuse ärakuulamist nõustus Vorontsov tema arvamusega ja praakijad mõisteti õigeks. See episood pani aluse tol ajal ebaharilikule sõprusele suurniku ja alluva vahel, sõprusele, mis eten-das tähtsat osa Radištševi saatuses 90-ndail aastail.

Kui Radištševit ei olnud võimalik hirmutada ja sundida süütute kaitsmisest loobuma, siis oli äraostmine süüdiolova poolt niisamuti võimatu. Kirjaniku poeg jutustab järgmise iseloomustava episoodi: „Vene kaupmees kukkus salakaubaga sisse. Salakaup koosnes kallitest kangastest, brokaadist ja muust. Ta ilmub Radištševi kabinetti, palub, et ta kaup läbi lastaks ja annab talle suure paki rahatahti. Teda kästi välja kihutada. Teisel või kolmandal päeval sõidab selle kaupmehe naine proua Radištševi juurde, kes lebab pärast sünnitamist voodis, ja pistab kombe kohaselt ta padja alla „hambaraha“. Olles oma asjast kõnelnud, ta lahkub, kuid varsti märgati, et teise toa nurka on jäetud suur riiete, kalli brokaadi ja muuga korraliku summa eest täidetud kott. Kohe saadetakse inimene kotiga ratsa teele, tal kästakse kaupmehe naine kinni püüda ja kott talle troskasse visata.“

1779. aastal ülendati Radištšev auastmes; 1780. aastal nimetati ta Peterburi sadama tolliameti valitseja Herman Dahli abiks. Erakordselt suure asjatundjana kaubanduse alal tegeles Dahl ka Balti kubermangude poliitilise korralduse ja valitsemise küsimustega, millega

seoses tuli tal mitu korda Katariinaga vestelda. Dahl oli talupoegade vabastamise või vähemalt pärisorjuse reformi pooldaja,¹ mis põhjustas tagurlaste vihavaenu ja seda, et keisrinna hakkas temasse jahedamalt suhtuma, kuid lähendas teda nähtavasti Radištševile. Dahli maja oli Peterburis üks vähestest, mida Radištšev 80-ndail aastail külastas.

Dahl suri 1789. aastal. 1790. aasta kevadel saab Radištšev tolliameti valitsejaks, mida ta seoses Dahli sõitudega Riiga ja tema haigusega oli juhtinud juba 1780. aastast alates.

Töösse kommertskolleegiumis suhtus Radištšev kogu talle omase püüdlikkusega. Ta pidas oma kohuseks „omandada teadmisi, mis kaubandusallasse üldse puutuvad, alustades taas lugemist kogu ajaloo ja reise alal ja püüdis omandada teadmisi vene seadusandluses, mis üldse kaubandusse puutuvad“.

Kommertskolleegiumi president Vorontsov oli samuti ebatavaline inimene. Tema arenenud mõistus ja kõrge kultuur tõstsid ta teiste suurnike hulgast esile. Ta oskas hinnata Radištševi isiklikke väärtusi ja suhtus temasse väga soojalt. Juba 1780. aastal kirjutab ta oma isale

¹ Sel teemal kõneles ta Katariinaga 31. detsembril 1774. aastal. Tema ära kuulanud, „kallutanud pea käele ja teinud mureliku näo“, ütles keisrinna: „Jah, see asi ei ole kerge, see teeb mulle palju muret, kuid jääb ikkagi samasse olukorda. Kardan, kas sellest ei tule välja midagi ameerika koloniaalasja taolist. Kust teda ka puudutad, kuskil ei anna ta järele... Ja minu ees seisavad needsamad raskused... Ent kuidas teada! Mul õnnestus ju lõpetada paljud teised asjad. Loodan, et asjaolud kujunevad nii, et nad ei lähe risti vastu minu kavatsustega“ („Vene muinasaeg“, 1876, XVII kd., lk. 14—15).

Sellest ja teistest vestlustest oli Radištšev tõenäoliselt Dahli enda jutustuse järgi teadlik ja need kinnitasid tema järeldusi, mis tulenesid elust. Need oli Katariina hämmastava variseerlikkuse piltlikuks näiteks ja tema poole pöördumise viljatuse eredaks tõendiks.

Radištševist kui kõige eeskujulikumast inimesest „kõige tagasihoidlikuma ja ausama käitumisega“.

Vorontsov kutsus Radištševi võtma osa Kommerts-komisjoni tööst, mille eesmärgiks oli vabrikute, manufaktuuride ja tehaste arvu suurendamine ning välis- ja sisekaubanduse laiendamine. On loomulik, et niisugune tegevus, mis oli suunatud maa heaolu kindlustamisele, meeldis Radištševile palju rohkem kui teenistus senatis või Brüssi staabis.

1785. aastal autasustati Radištševit Vorontsovi ettepanekul Vladimiri 4. järgu ordeniga. Seda meenutades, kirjutab hiljem Radištševi poeg Paavel: „Katariina andis ise ordeneid kätte. Tavaliselt põlvitas vastne kavalerisevalitsejanna käest risti saamisel tema ees, kuigi sellist ettekirjutust ei olnud. Radištšev, võttes tema käest vastu Vladimiri 4. järgu risti, ei pidanud vajalikuks lõmitada, kuna seda isegi ei nõuta ega langenud põlvili.“

See episood on täielikult kooskõlas Radištševi ebasõbraliku suhtumisega autasudesse, mida antakse „armuna, mitte aga teenete eest saadud autasuna“ („Fjodor Vasiljevitš Ušakovi elu“).

Pühendades suurema osa ajast teenistusele, ei loobu Radištšev kirjandusega tegelemisest. 80-ndate aastate algusel kirjutab ta „Kirja Tobolskis elutsevale sõbrale“, oodi „Vabadus“ ja alustab „Teekonda Peterburist Moskvasse“.

Aja kestel, mil möödub Mably tõlkimisest töö alguseni „Teekonna“ kallal ja „Kirjani sõbrale“, toimub rida tähtsaid sündmusi, mis kajastusid paratamatult Radištševi maailmavaates. Kõige tähtsamaks neist on talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel.

Algul suhtusid valitsus ja aadelkond sellesse ükskõikseltselt, pidades seda üheks järjekordseks mässuks, mille rahustamise alal tsaari sõjavägedel oli suuri kogemusi: Katariina valitsemisaja esimese kümne aasta jooksul oli

ligi 40 talupoegade ja pärisorjuslike manufaktuuride tööliste rahutust.

Varsti aga selgus, et seekord on lugu tõsisem. Alganud Uraalis, haaras talurahvasõda rea kubermange. Mõisad põlesid Uraalis, Kaama ääres, Volga taga — Kaasanist Samaarani. Tõusid üles rõhutud rahvused: baškiirid, udmurdid, marid. Hirmunud aadlikud jooksid Moskvasse, ent ka seal ei tundnud nad end täiesti julgetena.

Õukondlased manitsesid Katariinat Riiga ümber kolima.

Tuli rutata Türgi sõja lõpetamisega, et saata Pugatšovi vastu uusi jõude. Lõpuks oli rahvas võidetud, Pugatšov hukati, kuid veel paljude aastate kestel ei suutnud aadellik Venemaa hirmust vabaneda. Valitsus asus avaliku reaktsiooni teele. Hirm rahva vihalaine ees viis paljude liberaalsete ja poolliberaalsete aadlike täieliku alistumiseni. Inimeste ring, kes olid õnnetute talupoegade kaitseks valmis häält tõstma, ahenes. Tunduv osa aadli hulgast pärinevast intelligentsist otsis reaalse elu koleduste eest pääsu vabamüürluses, mis pärast 1775. aastat muutus üha reaktsioonilisemaks. Vabamüürlastega liitusid N. I. Novikov ja A. M. Kutuzov.¹

Talurahvasõda sundis Radištševi elu terasemalt jälgima, püüdma paremini mõista ülestõusu põhjuseid, selgitama selle tähtsust ja mõtlema uue plahvatuse võima-

¹ Ka Radištšev maksis ajutist panist üldisele harrastusele, kuid juba enne Pugatšovi ülestõusu. 1773. aastal külastas ta looži „Urania“, kus tegutsesid Rubanovski, Tšelištšev, A. R. Vorontsov ja kirjanik V. I. Lukin (looži juht). „Urania“ kuulus vabamüürluse sellesse voolu, kus müstilised õpetused ei etendanud suurt osa, kuid ka see ei võinud anda vastust Radištševit rahutustegevatele küsimustele. Tõsi, looži liikmed andsid vande teha inimestele head, kuid see väljendus lõppkokkuvõttes filantroopias, väikestes annetustes vaestele, mis Radištševit kuidagi ei rahuldanud. Vabamüürlusest eraldus Radištšev peagi ja naeris selle „Tee-konnas“ välja (peatükk „Podberjozje“).

lusest. Radištšev pidi mõtlema ka sõja tagajärgedest ja sellest, mis see andis rahvale ning missugused on tõesti reaalsed teed vabanemiseks. Kõigile neile küsimustele andis ta vastuse oma teostes.

„Kiri Tobolskis elutsevale sõbrale“ trükiti 1790. aastal, kuid alustatud oli seda 8. augustil 1782. aastal, teisel päeval pärast ausamba avamist Peeter Esimesele.

Radištšev ei idealiseeri Peetrit. Ta nimetab teda võimukaks isevalitsejaks, „kes hävitas oma isamaa metsiku vabaduse viimsed tunnused“. Ja sellest hoolimata tuleb kirjanik järeldusele, et Peeter teenis oma tegevusega õiguse nimetada end Suureks. Ta kõneleb Peetri Saardami puusepa mälestuse siirast tunnustamisest ja austamisest ausamba avamisest osavõtnute enamiku poolt. Kuid Radištšev märgib, et siirust oleks olnud veel rohkem, kui koosolijad oleksid oma tundeid väljendanud vabalt ega oleks pidanud jälgima siin viibiva keisrinna eeskuju, selle eeskuju, „kelle käes on miljonite omataoliste surm ja elu“.

Põhilise mõtte, mis sellele teatud määral vastab, väljendab Radištšev artikli lõpus, öeldes, et Peeter oleks olnud veel kuulsam, kui ta oleks kinnitanud „isikuvabaduse“. Mõistes oma unistuse täitumatust, lõpetab autor artikli kibeda hüüdega: „Ei ole ja maailma lõpuni ei saa vististi olema näidet, et tsaar oleks troonil istudes midagi oma võimust vabatahtlikult ära andnud“.

Kümme aastat enne seda kirjutas Radištšev: „Isevalitsus on inimese loomusele kõige vastikum seisund“. Kuid siis oli võib-olla pisutki säilinud lootus „valgustatud“ monarhiale, „Juhendi“ autorile, Voltaire'i ja Diderot'i korrespondendile. Pärast 1775. aastat, millal kujunes avalikult välja Potjomkini režiimi despootlik iseloom, muutus ilmseks esimeste valitsemisaastate vale ja keisrinna „veenmise“ katsete tühisus Dahli taoliste liberaalide poolt. Ka teose „Kiri sõbrale“ viimane lause on aastakümnete pikkuse arutluse ja vaatluse vili: monarh

oma võimu vabatahtlikult ei piira ja seda enam ei loobu ta sellest. Mis siis teha? Kuidas kaotada vastuolu isiksuse, kel on loomulik õigus vabadusele ja isevalitsuse vahel, kes heidab rahva ja järelikult ka üksikinimese orjusse?

Tõstnud selle küsimuse „Kirjas Sõbrale“, vastab Radištšev sellele oodis „Vabadus“, mis on kirjutatud 1783. aasta paiku.

„Vabadus“ on hümn vabadusele ja üleskutse kukutada isevalitsus revolutsioonilisel teel. Radištšev räägib uuesti sellest, et inimene on sündinud vabana ja rahvas peab alluma ainult enda poolt valitud üldisele võimule. Isevalitsus on vastuolus inimese loomuliku olemusega. Ta tugineb pettusele, jõule ja, mis on peamine, kirikule, kes sunnib tsaaris nägema „jumalikku kuju“.

Isevalitsus hävitab vabaduse, alandab inimest, orjastab rahva. Maal, kus valitseb orjus, ei arene põlluharimine, ei õitse teadused ja kunstid, ei ole õiglust kohtutes.

Radištšev ei konstateeri lihtsalt fakti, seda tegi ta varem. Nüüd kutsub ta üles vihkamisele ja võitlusele:

Ja meie jääme külmalt-tuimaks
Kui vereahne ilgur jäik
Me päevad muudab piina-uimaks
Meilt võtab julmalt rõõmud kõik.

Tsaari isiklikud omadused võivad türanniat ainult pehmendada, selle inetust kinni katta, kuid mitte rohkem. Igaüks, ka kõige alandlikum inimene muutub monarhiks saades paratamatult türanniks.

Näe, kodusõja summutanud,
Maailma jaoks on valeudu-võrk;
On surmaunne kummutanud
Kõik erksa tema teesklus kõrk,
Mis punund skeptri lilleliseks;
Usk rahvais, et nad võimul ise,
Kuid jalajärjeks nad Augustusel;
Ja ehkki jõhkrust katmas pehmus mahe,
Kuis käsundamas vagur tahe —
Ent millal tsaar siis olnud tundehell?

Rooma keisri Augustuse valitsemise iseloomustus kõneleb sellest, et Radištšev ei lase end võrgutada lootustest niinimetatud „valgustatud“ monarhiale, mille pooldajateks olid paljud XVIII sajandi mõtlejad.

Radištšev ei looda mitte monarhi isiklikele omadustele, mitte seadusandja mõistusele ega ka seadusandluse osalisele parandamisele, vaid ainuüksi sellele, et tšürrannia kutsub paratamatult esile revolutsioonilise plahvatuse:

On põline kui loodusseadus,
Mis on ja püsib muutmata,
Tal rahvaste jaoks ainus headus,
Et talle alistatud nad;
See talumatut piinakooli,
Mis teritanud mürginooli
Ta enda ihhu lähetab;
Sealt võrdsus tõuseb surma vastu,
See tsaarivõimu puruks astub;
Tõe vastu solve vahetab.

Radištševi mõte selle kohta, et revolutsioon on rõhutamise paratamatuks tagajärjeks, päästis ta ringist, millesse vältimatult sulgus prantsuse materialistide õpetus, kes arvasid, et inimene sõltub ümbrusest, ümbrus seaduseandlusest, seaduseandluse täiuslikkus seadusandja mõistusest, seadusandja aga kui inimene sõltub ümbrusest. Kuid on täiesti loomulik, et ka Radištšev ei võinud kogu oma geniaalsusele vaatamata vabaneda ajaloolisest piiratuses, mis väljendub selles, et ta rajab oma õpetuse revolutsiooni kohta kujutlusele inimesest ja inimese loomusest „üldse“.

Luuletaja ülistab kõiki, kes on astunud või astub välja tšürrannia vastu. Tema kangelased on Brutus, Tell, Cromwell. Revolutsioon, mis lõpeb tsaari hukkamisega, ei ole kuritegu, vaid orjastamise loomulik, paratamatu tagajärg, solvatud inimkonna püha õigus:

Ju lootus relvastamas väge
Täis tapluskirge varjatut;

Neis tuli häbi pesta äge,
Nad märtriverest pärjatud.
Mõõk terav, näen, et kõikjal helkleb,
Ju surmapikset ammu väikleb,
Mil sihiks kõrgi tsaari pea!
Rõõm olgu rahval, hauda maetull!
On tasuõiguseks, et kergeks vaetul,
me tsaaril võetaks maha pea.

Radištšev tervitab ameerika rahvast, kes 1783. aastal viis edukalt lõpuni rahvusliku vabastamise revolutsiooni, kuid endale isiklikult ei otsi ta teist kodumaad ega teist saatust peale Venemaa vabaduse eest võitleja saatuse, mis oli talle osaks langenud:

Kuid ei! Sünnimaa kanda
Jääb minu päevist viimseim lõim:
Mu põrmule et varju anda
Saaks ülev, millest laule lõin;
Et nooruk kuulsusihaline,
Mu rohtund kalmu külaline,
Võiks öelda soojast südamest:
„Ta sündind ikkesurve ajal,
Ja kütkeid kandes häälekajal
Meil hüüdis esiende priiusest.“

Tähelepanelikult analüüsib luuletaja olevikku ja tulevikku ning teeb järelduse, et vene revolutsioon on vältimatu. Ees seisab keeruline tee: Venemaa piiride laien-damine, tema rahvusvahelise mõju tugevdamine ja isevalitsuslik-bürokraatliku võimu järk-järguline nõrgen-damine —

Ent kuivõrd kauge võimuläte,
Nõrk niivõrd osade ta liit.
Ei ühenda seal seistesäte,
Kus võõrastus teed lahku viib.

Lõpuks katkevad nõrgad niidid ja purustatakse koh-makas masin.

Nii astub Radištšev välja Katariina II „Juhendi“

vastu, milles ta tegi väga osavalt kokkuvõtte, et isevalitsuse üheks vankumatuks aluseks on Venemaa ääretu territoorium. Nimetamata „Institutsiooni kubernangude haldamiseks“, näitab ta selle näilise „omavalitsuse“ kasutust, mis on täielikult allutatud Peterburi bürokraatlikule masinale. Omavalitsuse tegelike jäänuste kaotamine Donil, Zaporožskaja Setši hävitamine, seadlus lakkamatu järelevalve kohta uraali kasakate üle, „baškiiri“ abivägi, ukraina talupoegade pärisorjastamine — kõik need ääremaade alistamiseks rakendatud abinõud olidki Radištševi arvates nendeks põhjusteks, mis pidid ääretul maal välja kutsuma käärimise ja lähendama revolutsiooni tundi.

Vene impeeriumi kokkuvarisemine ei tähenda Venemaa langust. Ta säilib kui maa-alade ühendus, mis rajaneb mõistlikule koostööle, mitte aga pimesi alistumisele:

Siis süttib vähemaid hulk tähti,
Mil ühiskulg; kus süda lahti
On sõprusele; kõigi hüveks
Käes peetaks kindlalt laevatüüri...

Säärane mõttekäik oli vististi tingitud Venemaa ajaloolisest minevikust oma „vabade“ Novgorodi ja Pskoviga ning ääremaade rahutustest Pugatšovi ajal. Nii või teisiti, ent „Vabadusest“ ei ole raske leida dekabrismi rahvuspoliitika algidusid. Värsiread 49—51 on lähedased N. M. Muravjovi mõttele kuueteistkümne riigi kohta selle vahega, et Radištševi ood ei sisalda mõtet monarhi kõrgema võimu võimalikkusest.

Radištšev ootas vabanemispäeva, kuid teadis, et see on kaugel:

Veel kaugel, kaugel lõputähis,
Mil kustuvad me hädad kõik.

Tundes oma nõrgenemist, võim kohe alla ei anna. Ta kogub kõik jõud vastupanuks:

On seatud sõnadele valve,
Ja ees veel kibedam on kius.

Ja ikkagi algab pärast pilvitust ihaldatud päikesepais-
teline päev, „ilusaim kõigist päevadest“.

Vaevalt on võimalik üle hinnata selle suurepärase
teose tähtsust. „Vabadus“ on parimaks vastuseks kõi-
gile, kes püüdsid ja püüavad näha Radištševiis „valgus-
tatud“ absolutismi või monarhia piiramise pooldajat.
Omast kohast oli Katariinal õigus, kui ta nimetas seda
oodi „täiesti avalikult ja selgelt mässuliseks“. Radištševi
programm on avaram dekabristide põhilistest kavadest
ja teda võib lähendada ainult dekabristide ühele kõige
revolutsioonilisemale voolule, Pesteli voolule.

1789. aastal ilmub kahest osast koosnev „Fjodor Vas-
siljevitš Ušakovi elu“. Esimene osa on kirjutatud Radištš-
ševi nimel ning jutustab autori ja tema sõprade elust
Leipzigis. Keskseks kujuk, kelle nime järgi teos on
nimetatud, on Radištševi ülikoolisõber F. V. Ušakov.

Teine osa sisaldab Ušakovi filosoofilisi töid: „Mõtte-
mõlgutused 1) karistamise õiguse ja surmanuhtluse
kohta, 2) armastusest ja viis „Kirja Helvetiuse teose
mõistusest esimese raamatu kohta“. Need tööd kirjutas
Ušakov Radištševi sõnade järgi saksa ja Prantsuse kee-
les aastail 1768—1770. Kahekümne aasta pärast tõlkis
Radištšev need vene keelde, tegemata ühtki märkust,
mida ta tavaliselt tegi, kui ta pidas tõlgitavat teksti
mittetäielikuks, ekslikuks või ebaselgeks. See asjaolu
ning samuti ka see, et „Mõttemõlgutusi“ ja „Kirju“ ei
nimetata mitte kaasandeiks, nagu see oli XVIII sajandil
kombeks, vaid teiseks osaks, lubab „Elu“ vaa-
delda kui tervikut. Teine osa on Radištševile vajalik sel-
leks, et täiendada Ušakovi iseloómustust ja arendada
samal ajal oma vaateid rea filosoofiliste küsimuste
kohta.

Peeaaegu poole teisest osast võtavad oma alla „Mõtte-
mõlgutused karistamise õiguse ja surmanuhtluse kohta“.

Need kõnelevad sellest, et välismaal olles jälgisid Ušakov ja tema sõbrad tähelepanelikult seda, mis toimus Venemaal, eriti uue seadustekogu koostamise komisjoni tööd, sest „Mõttemõlgutused“ on Katariina II „Juhendi“ X peatüki üksikasjaliseks uurimuseks. Esimene punkt „Millele rajaneb karistamise õigus“ on väga lähedane 144 paragrahvile („Kust saavad oma alguse karistused ja mis alusel kehtestub õigus inimesi karistada“), 3. punkti formuleering „Kas surmanuhtlus on riigile vajalik ja kasulik“ aga kordab sõnasõnalt „Juhendi“ 209. paragrahvi IV küsimust.

Seades üles need samad küsimused, vastab Ušakov neile teisiti. Ta annab iga vastuse sügavama õigusliku ja filosoofilise põhjenduse, põhiküsimuses aga läheb keisrinnaga lihtsalt lahku, eitades surmanuhtluse vajadust, samal ajal kui see „Juhendis“ säilib kurjategijaile, keda süüdistatakse „kõrguse solvamises“. Mõnikord on ühesugused seisukohad illustreeritud erinevate näidetega, mis muudavad väga oluliselt väite mõtet. Nii seletatakse „juhendis“ ja ka „mõttemõlgutustes“ surmanuhtluste ja kuritegude rohkust seadusandluse puudustega, kusjuures Katariina räägib „üldse“, Ušakov aga vastandab isevalitsuse rahvavalitsusele: „Milline metsikus, milline õudne väljamõeldis on hukkamistes Calicula, Nero, Diocletianuse ajal! Milline sellele vastupidine tähelepanu kodanike elu säilitamise vastu on vabariigi ajal. Erinevus kommetes on tol ajal alati rahvavalitsuse kiituseks“. On selge, et „Juhendis“ puudub rahvavalitsuse kiitmine, kuigi see on täis liberaalset fraseoloogiat.

Trükkides ära ammu keelatud raamatuks muutunud „Juhendiga“ polemiseerivad „Mõttemõlgutused“, tuletas Radištšev Katariinale 1789. aastal meelde tema endise liberalismi aegu ja rõhutas teravalt vene seaduseandluse reaalse praktika lahkuminekut nendest seisukohtadest, mida keisrinna kunagi ise oli väljendanud. „Mõttemõlgutuste“ valguses said lugejatele selgemaks sõnad

„Spasskaja polestis“: „Taltsuta oma armulikkust... ära kuuluta temast meile ilusate sõnadega, kui neid täita ei taha.“

Katkendis „Armastusest“ on näidatud ühiskondliku miljöö, tingimuste mõju inimese iseloomu kujunemisele. „Inimene on kameeleon, kes omandab teda ümbritsevate esemete värvi, elades muhameedlastega — muhameedlane, nukkudega — ühiskonna nukk, ühiskonna, milles me viibime. Uhiselu sisendab meisse rea oma mõtteid ja sunnib meid nimetama heaks seda, mida ta heaks peab. Me võtame pikapeale omaks ühiskonnas valitsevad kired.“

Järelikult on ka inimene niisugune, missugune on ühiskond. Niisugused on tema käitumine, kõlbelised põhimõtted, kired, mõtteviis. Seda teoreetilist väidet illustreerib Radištšev „Ušakovi elu“ kogu esimese osaga. Selles mõttes on eriti tüüpiline hoovimeister Bokumi kuju. Ta kangekaelsus, see, et ta ei salli vasturääkimist ja jultumus on selle asjaolu seadusepäraseks tagajärjeks, et tal on võim ja ta kasutab seda vene üliõpilaste Leipzigi koloonia piires samuti nagu isevalitseja monarh riigis, nagu mõisnik oma mõisas, nagu suurnik talle alluvas asutuses. Riigipea isevalitsuse eeskuju, mis peale oma tahte ja tujude ei tunne mingeid seadusi, „ergutab iga ülemust mõtlema, et kasutades piiritu võimu üht osa, on ta siin samasugune võimumees, nagu see üldises mastaabis“. Tugevate võimu all taltuvad nõrgad, aheneb inimhinge suurus, tekivad alandlikkus, orjalik alistumine, „looka vajunud mõistused ja hinged“.

Umbruskonna hukutav mõju avaldub noorsoo hulgas. Nii on arukas, aus ja eesrindlik inimene F. V. Ušakov ning tema seltsimehed (nende hulgas ka Radištšev ise) valmis väljakujunenud kommetest kinni pidades, võitlema duellil, mõistmata „kahevõitluste jätkust hästikorastatud ühiskonnas“. Ušakovi haigus, mille tagajärjeks ta sureb, on selle tulemus, „mida tema noortele

tunnetele õpetas liikumine suurmaailmas". Noorte „liha-
himus mittepiiripidamine" oli kõlvatus ühiskonnas elamise ja kasvatajate halva järelvalve tagajärjeks.

Nii näitab „Ušakovi elu", et Radištšev kuulus nende XVIII sajandi suurte mõtlejate hulka, kelle teeneks Marx pidas selle tõsiasja kindlakstegemist, et indiviidi meelelaad on sõltuv ühiskondlikust keskkonnast. Keskkonna iseloom on Radištševi arvates paljuski tingitud seadusandlusest. Ent kui prantsuse materialistid arvasid, et seadusandlus on seadusandja tahte tulemus (mis omakorda on tingitud ümbruskonna „arvamusest"), siis selektab Radištšev seadusandja tahet tema seisundiga ühiskonnas. Kui tark Peeter I ka oli, ent ka tema ei võinud kehtestada „isikuvabadust".

Radištševit ei valda saatuse ettemääratuse teadvus, pessimism. Inimene võib välja kannatada palju, kuid teda ei tohi viia äärmuseni. Mida tugevam on rõhumine, seda kiiremini tekib loomulik mõte endakaitse vajadusest. Ja — see on Radištševile eriti tähtis mõte — inimesed ühinevad õnnetuses. Kasvab seltsimehelikkuse, sõpruse tunne. „Meie õuemeistri pahateod tegid meid nii üksmeelseteks, et välja arvatud mõned meie hulgast, me võisime tõesti teineteise eest ohverdada kõik maailmas".

Nii kujuneb uus keskkond, olgugi arvuliselt väiksem, kuid tugev oma õiguse poolest. Tekib avalik arvamine, mis alistab ja kasvatab nõrku, otsustusvõimetuid. Vastuhakust Bokumile võtab osa terve vene üliõpilaste Leipzigi koloonia.

Noorsoo võitluse näite najal „isevalitsuse" esindaja Bokumiga näitab Radištšev inimese isiklike omaduste, isikliku eeskuju jõu tähtsust. Ušakov oli teistest vanem, kogenum, targem ja andekam. Ta seisab lugejate ees kui inimene, kel on kriitiline, loov mõistus, kes on auahne, üllas ja kombeline nende sõnade radistsevlikus mõttes. „Tema hinges kees viha ebatõe vastu". Vooruseks nimetab ta „ühiskonna hüvangule kasulike tegude harju-

must" („Karistamise õigusest“), elu eesmärki näeb aga selles, et „olla kasulik isamaale“ („Armastusest“).

Tänu neile omadustele on ta tunduvalt suuremal määral oma noorematele seltsimeestele juhiks ja kasvatajaks kui selleks eriti määratud inimesed ja Leipzigi ülikooli professorid.

Meil ei ole alust kahelda Radištševi siiruses, kuid jutustuse alguses äratavad tähelepanu Kutuzovile määratud sõnad: „Sulle, mu armsaimale sõbrale, tahan ma avada oma südame viimsed kiirgused. Sest sageli leiad surnu kujutustest elavatele veel omaseid jooni.“

Radištševi „südamekiirgused“ tulevad esile autori arutlustes mitmesuguste küsimuste kohta, kuid tunduval määral peituvad nad ka selles üldistatud kujus, mis on nimetatud Fjodor Vassiljevitš Ušakovi nimega.

Ušakov sureb kahekümne kolme aastasena, jõudmata ära oodata kodumaale tagasipöördumist. Tema käitumine Leipzigis, võitlus Bokumiga ja eriti vaimukindlus enne surma toovad temas esile isamaa väarika poja jooned, milleks ta võis saada, kui ta oleks ellu jäänud. Ja autor valib arvatavasti mitte juhuslikult oma kangelaseks inimese, kes suri noorelt. Küps patrioot peab võitlema juba mitte tähtsusetu Bokumi omavõimuga, vaid vene isevalitsuse kõikvõimsusega. Ušakovi edasine võimalik tee on Radištševi enda tee.

Kõneldes minevikust, mõtleb Radištšev kogu aeg olevikust. Nii on Ušakovi sõprade manitsustes, kes on saanud teada tema otsusest loobuda tulusast teenistusest ja sõita õppima, kuulda autori, juba küpse, nooreea unistustest kainenunud inimese hääl: „Oletame, et sa oma viibimisega õppeasutuses omandad suurepäraseimad teadmised, et sa muutud vääriliseks valitsema mitte ainult tähtsat osakonda, vaid saad krooni vääriliseks: kas sa tõesti arvad, et valitseja asetab su esimesele astmele? Noore ettekujutuse tühine unelm! Sinu tagasitulekuga su nimi ununeb... Kui aga talle saab osaks

autasu, siis antakse see alati armuna, mitte aga teenitud autasuna. Sa satud niisuguste inimeste hulka, kes ei ole sinuga võrdsed mitte üksnes teadmiste poolest, vaid on vaimsete omaduste poolest elajatest madalamad; sa hakkad neid põlgama, kuid pead nendega iga päev läbi käima. Oma ümber näed sa tihti küüru tõmbunud mõistusi ja hingi ning alatust ennast."

Jutustus tühise Bokumi kokkupõrkest noortega, veel peaaegu lastega, annab Radištševile võimaluse põhilise mõtte väljendamiseks, mõtte, mis on keskseks ka „Tee-konnas“: rõhumisest vabanemine on rõhumise ränkuse tagajärjeks. Seda ei mõista „väikesed ja suured rõhujad“, nagu nad ei saa aru sellest, et inimesed ei ole ühesugused: ühed kannatavad kõike rahulikult, teistes sünnib meeleheide ja raev.

„Elu“ teine osa kujutab endast filosoofilist traktaati. Esimene on oma ehituselt ebauhtlane. Temas on nii humoristlikke olustiku stseene kui ka publitsistliku iseloomuga paljastavaid ridu ja sentimentaalseid tunde- puhanguid. Sõpruse teema ise, millele jutustus rajaneb, on iseloomustav sentimentalismile. Radištšev on selle käsitusel täiesti algupärane. Tema arvates ei teki sõprus inimhingede abstraktse suguluse tagajärjel. Ta kujuneb ühesuguses olukorras viibivate inimeste ühtsete huvide pinnal. Selle näiteks on vene üliõpilaste sõprus Leipzigis, keda ühendab võitlus isemeelse õue- meistri vastu. Ta tugevneb vastavalt võitluse teravnemisele, muutudes valmisolekuks ohverdada oma elu sõprade heaks. Sõprus õilistab inimest, kustutab temas egoismi, sunnib mõtlema teiste õnnest, avardab silma- ringi, kõites tähelepanu nende vastu, kes asetsevad väljaspool kitsast sõbralikku ringi, viib mõttele ühis- konnast, isamaast. Sel kombel tekkinud teadlik sõprus ei karda ei lahkumist ega surma ennastki. Elavate südame- messe jääb mälestus surnust, nende „minas“ võib leida lahkunu isikupäraseid jooni. Kui sõprade eluteed lähe-

vad lahku, kui nad hakkavad isegi erinevalt mõtlema, tugevdavad minevikumälestused nende sõprust. Nii arvab Radištšev, kes terve elu oli kiindunud A. M. Kutuzovisse, kellele ta pühendab nii „Fjodor Vassiljevitš Ušakovi elu“ kui ka oma kõige silmapaistvama töö „Teekond Peterburist Moskvasse“.

Radištševi eluloo uurimisel tekib alati loomulik küsimus: kas see oma teostes nii kirglik mõtleja tõesti ei teinud katset viia oma mõtteid elava sõna vahetu mõju jõul lõpuni? Juurdluse ajal keeldus Radištšev täitmast kaasosaliste ülesandmise nõuet. Mingeid otseseid tõendusid, mis kõneleksid Radištševi mõtteosaliste olemasolust, ei ole. Paljud arhiivides alalhoitavad kohtuasjad kõnelevad „mõistuse käärimisest“ XVIII sajandi 90-ndail aastail, kuid kellegi nime konkreetselt nimetada ei saa.

Ent nõukogude uurijate poolt avastatud andmed valgustavad mõningal määral seda küsimust.

80-ndate aastate lõpul astus Radištšev „Kirjandussõprade Ühingusse“. „Ühingu“ liikmeteks olid mittejõukad aadlikud, preestripojad, väikesed ametnikud, meremehed, mõni kaardiväeohvitser. Juhtiv rühm koosnes Moskva vabamüürlaste õpilastest. Müstitsism oli Radištševile olnud alati võõras ja ta püüdis osa noorsugu sellest eemale kiskuda, teostada „Ühingus“ ideelist murrangut. See õnnestuski tal teataval määral: „Ühingu“ ajakirjas „Vestlev Kodanik“ on märgatav vastandlike suundade võitlus. Tavaliselt vabamüürliku iseloomuga artiklite hulgas on mõned, mis propageerivad „valgustus-filosoofiat. Eriti ilmekad on artiklid: „Inimesest“ ja „Arutelu selle kohta, milles seisab mõttetarkuse tähendus“, rääkimata muidugi 1789. a. detsembris avaldatud Radištševi enda artiklist „Vestlus sellest, mis on isamaa poeg“.

Oma toonilt ja iseloomult meenutab „Vestlus“ „Teekonna“ peatükki „Krestsõ“. Nii see kui ka teine on õpetuseks — kodaniku vooruste jutlustamiseks, millega eakam pöördub nooremate poole.

„Mitte kõik, kes on isamaal sünitatud, on isamaa poja (patrioodi) suure nime väärilised“, alustab Radištšev oma kõnet. Tõelisele patrioodile on tema arvates omased kolm joont: auahnus, kombelisuus, üllameelsus. Radištšev tarvitab laialtlevinud terminoloogiat, kuid igale sõnale annab ta sulg uue mõtte. Auahnuseks nimetab ta, otse vastupidi Helvetiusele, inimese lakkaamatut püüet täiuse poole, soovi teha head ja teenida sel teel teiste inimeste austust. Kombelisuus tähendab Radištševi arusaamise kohaselt raskuste ja takistuste mehelikku ületamist, ausust, üllameelset, vagatsemisele ja silmakirjalikkusele võõrast tagasihoidlikkust ja valmisolekut ohverdada elu isamaa hüvanguks.

Niisamuti nagu radistsevlik uhke kombelisuus ei ole sarnane tavalisele alandlikule ja silmakirjalikule kombelisuusele, nii kõlab uutmoodi ka üllameelsus. Tol ajal, nagu tavaliselt XVIII sajandil, nimetati üllameelseteks inimesteks aadlikke, Radištšev vabastab selle mõiste seisuslikust varjundist. Üllameelne on see, „kes on ennast kuulsaks teinud oma tarkade ja inimarmastavate omaduste ja tegudega, kes ühiskonnas särab mõistuselt ja voooruslikkusest“, see, kelle süda „ei või mitte väriseda õrnast rõõmust ainuüksi isamaa nime nimetamisel“.

Neile kolmele põhilisele omadusele lisandub veel mõni, sealhulgas korralik kasvatus ja haridus, kuid artikli paatos peitub muus. „Inimest, inimest on tarvis Isamaa poja nime kandmiseks“, hüüab Radištšev, ent mõiste inimene on tema jaoks otse vastupidine mõistele ori ja kurnaja. Radištšev asub kindlalt seisukohal, et isamaa pojaks ei või ennast nimetada ei see, kes viibib orjuse ikke all ega see, kes rõhub omataolisi. Järeldus tuleneb täiesti loomulikult mõtleja ja revolutsionääri kogu maailmavaatest. Ta ei võinud pidada patriootideks mõisnike-pärisorjapidajaid, kes lõmitasid isevalitsuse ikke ees. Selliste orjade-kurnajate vastu pidas ta võitlust kogu oma suurepärase elu kestel.

Patrioot on Radištševile see, kes võitleb orjade-kurnajate vastu, kes terve elu aktiivselt armastab kodumaad, kes igatseb näha teda orjusest ja isevalitsusest vabastatuna.

Hoiatades algul, et ta ei kavatsenud kõnelda talupoegadest, sest nad on oma isamaal elementaarsetest kodanikuõigustest ilma jäetud, pühendab autor kõige kirglikumad read neile. Ta räägib sellest, et talupojad on „salakavaluse ja vägivallega“ viidud veolooma olukorda. Nad on rõhutud, alandatud, põlatud. Nad tohivad ainult kasvada ja surra. Nende töö ise, igavene, ebanimlikult raske, on mõttetu, sest see ei too kasu riigile, vaid ainult nende kurnajatele-mõisnikele. Kannatustele võib teha lõpu ainult surm, mida nad ootavadki kui oma päästjat. Mõnikord, tähendab Radištšev, rõhutamise ränkus „sunnib neid needma oma viletsat olukorda ja otsima sellele lõppu“.

Teataval määral avaldus Radištševi mõju „Ühingu“ liikmeile juba selles, et nad kiitsid selle kõne heaks, kuigi nad kahtlesid selle avaldamise võimalikkuses. „Vestluse“ vahetu kaja kostab Radištševi ühe otsese järglase I. P. Pnini juures. Oodis „Inimene“ (1805. a.), mis on kirjutatud vastuseks Derzavini oodile „Jumal“, astub Pnin teravalt välja Derzavini sõnade: „Ma olen tsaar, ma olen ori, ma olen ussike, ma olen jumal“ vastu ja kinnitab, et ainult tõeline võimu ees lõimitav ori võib nimetada inimest orjaks. Edasi rõhutab ta veel teravalt nende mõistete erinevust:

Mis jubestab, kui eralduses
Näen Inimest ja orja ma?
Uks nagu päike säravuses,
Ja teine sünge nagu maa,
Uks peetud kõigeiks, teist eimiskiks.
Kui ori taipaks, mõelda riskiks,
Kui küsiks loodust, arutaks:
Kes süüdi selles nurjatuses?
Siis kütked vihahurjutuses
Ta rebiks, puruks virutaks.

Palju aastaid pärast Radištševi surma pani luuletaja-dekabrist K. F. Rõlejev ukraina rahvalaulus „Volõnskai“ oma kangelase mõtlema teemal, missugune peab olema „isamaa ustav poeg“. Rahvalaulu põhilised seisukohad, patrioodi pale, niisuguste mõistete nagu üllameelsus, ausus jne. käsitus sunnivad meenutama „Vestlust sellest, mis on isamaa poeg“.

Kas Rõlejev võis olla lugenud „Vestlust“ ja seda enam teada, kes on selle autor? Tõenäoliselt võis. Rõlejevi üheks lähimaks sõbraks oli A. A. Bestuzev-Marinski, I. P. Pnini mõtteosalise ja sõbra A. F. Bestuzevi poeg. Nii kandusid suure revolutsionääri mõtted põlvest põlve edasi.

Teataval määral oli Radištšev seotud ka Voltaire'i tõlkija ja propagandisti I. G. Rahmaninovi ringiga. Rahmaninovi ajakirjas „Itrennie tšassõ“ avaldas oma töid I. A. Krõlov. Ei ole teada, kas vene kirjanduse kaks suurt esindajat olid tuttavad või mitte, kuid pole kahtlust, et noore Krõlovi vaated kujunesid välja Radištševi ideede mõju all. Ajakirjas „Potšta duhhov“, mida Krõlov 1789. aastal välja andis, on rida kirju¹, mida mõned uurijad peavad Radištševi omadeks. Küsimus nende kirjade autori kohta on otsustatud Krõlovi kasuks ja muide ei omagi tegelikult suurt tähtsust. Kui Krõlov trükkis Radištševi töid, siis tähendab see, et nad olid lähedased. Kui aga Krõlov kirjutas need artiklid, kus arendatakse veel trükkimata teoste „Kiri Tobolskis elutsevale sõbrale“ ja „Teekond Peterburist Moskvasse“ mõtteid Radištševi fraseoloogia säilitamisega, siis see vaid kinnitab noore satiiriku sõltuvust küpsest mõtlejast.

Radištšev ja ta mõttekaaslased ei piirdunud oma tegevuses „Kirjandussõprade Uhingu“ liikmete ringiga ja löid sideme tol ajal Peterburis eksisteeriva linna-

¹ Ajakirjale oli antud kirjavahetuse kuju nõid Malikulmulki ning vee-, õhu- ja maavaimude vahel.

volikoguga. „Vestlevas Kodanikus“ on trükitud „Märgu-kiri“ (volikogu otsus), millel oli teravalt väljendatud aadlivastane iseloom. Vene-Rootsi sõja ajal, kui rootslaste pealetungioperatsioonide tagajärjel tekkis Peterburile otsene hädadoht, võttis volikogu vastu otsuse linnamaleva organiseerimise kohta. Seda, et maleva loomise kava kuulus Radištševile, teame kirjaniku poja Paavel Aleksandrovitši sõnadest.

Kas Radištšev kavatses piirduda linna kaitsmisega või tahtis rahvast relvastada teisel eesmärgil, on raske öelda. Igatahes varsti pärast Radištševi areteerimist andis Katariina Peterburi ülemjuhatajale Brüssile käsu malev laiali saata, malevasse võetud põgenenud talupojad mõisnikele tagastada, need aga, kellest omanikud loobuvad, soldatiks anda.

Ei ole raske märgata Radištševi üleminekut aktiivsemale tegevusele aastafl 1789—1790. Sel ajajärgul avaldab ta „Vestluse“, „Ušakovi elu“ ja „Teekonna Peterburist Moskvasse“, loob kindlad sidemed noorsoo hulgas, tegeleb rahvamaleva loomisega. On võimalik, et tegevuse aktiviseerumine oli seotud ühelt poolt sooviga kasutada hetke, millal valitsus oli seotud sõjaga Türgi ja Rootsi vastu, teiselt poolt aga Prantsuse kodanliku revolutsiooni algusega, mille edu viis mõttele vene rahva kõige kiirema vabastamise võimalusest.

IV

„Teekond Peterburist Moskvasse“. Raamatu probleemistik.

Kõik, mis oli suurt mõtlejat kahekümne aasta kestel erutanud, leidis kajastuse „Teekonnas Peterburist Moskvasse“, geniaalses raamatus, mida õigusega nimetatakse kogu Radištševi elu kangelasteoks.

Täpset aega, millal Radištšev alustas tööd „Teekonna“ kallal, ei ole teada. Teemaatika, keele, stiili, tunnete-rikka kangelase pale, „Katkendis teekonnast *** I. T.-

sse" esineva pärisorjusliku elu XVIII sajandil ebatavalise kujutamiseviisi ja selliste peatükkide nagu „Peški“ ja „Ljubani“ sarnasus ning vene kirjandusele uus reisi-märkmete žanr veenavad, et „Teekonna Peterburist Moskvasse“ esialgne visand kuulub juba 70-ndaisse aastasse. Radištševi enda ja teistest tunnistustest on teada, et „Sõna Lomonossovist“ on alustatud 1780. aastal ja lõpetatud 1788. aastal; 1781. aastal on alustatud „Podberjozje“; ood „Vabadus“, millest katkendid on mahutatud peatükki „Iver“, on kirjutatud 1781. ja 1783. aastate vahel, „Mednoje“ 1785. aastal, tunduv osa tsensuuri ajaloo ülevaatest („Toržok“) 1786. aastal. Samal 1786. aastal andis meresõit paadis Peterburist Sisterbekki (Sestroretski) materjali peatüki „Tsudovo“ jaoks. Tervikuna lõpetati raamat 1788. aastal ning trükiti 1790. aastal.

See koletis on tõesti õudne

Kui lohel sada on tal päid —

kirjutas Radištšev isevalitsuse kohta oodis „Vabadus“. Epigraafi „Teekonnale“ võttis ta Trediakovski poemi „Tilemahiida“ XVIII raamatust (peatükist). Selle kangelane Telemak satub põrgusse, kus piinlevad kurjad tsaarid. Uhe karistusviisina tuuakse neile kaks peeglit. Uhes näevad nad end suursugustena, missugustena neid eluajal kujutasid meelitajad. Mida hullemad tsaarid olid, seda kenam oli nende kujutis, sest „kurje kardetakse rohkem“ ja ka nad ise „soovivad kuulda häbitult alatuid meelitusi“. Teiselt poolt aga näevad nad tõepeeglis oma tõelist palet: oma toreduse, võimuhnuse, hellitatus, laiskuse, alamate verrega saavutatud kuulsuse, piinamise ja türanniaga. See õiglane peegel räägib sellest, et nad on hullemad kui kõige kohutavamad koletsed, sealhulgas ka „ühilirmus peni Tserberus —

Koletis ümarjas, jõhkardlik, tohutu, koon pärani
haukumas lahti,

Lõugadest sülitab vere mürgist ning tõrvast vahtu,
Mis tõvega nakataks kõiki, kes elavad maa peal.

Radištšev võtab sellest väljendusrikkast iseloomustusest ühe rea ja tugevdab seda ta enda poolt varem loodud kaju abil. „Paks, suur, tohutu, sajalõugne ja haukuv koletis“ — see ongi vene isevalitsus. „Vaadates oma ümbrusele haarasid südant inimsoo kannatused“. Inimsoo õnnetus on ääretu. Mis on selle põhjuseks? Kuidas kergendada kannatajate saatust? Inimesed on õnnetud, sest tõde on varjatud nende eest ja nad kardavad seda teada saada. Kurja väljajuurimine aga sõltub inimestest enestest, nende tahtest. „Tundsin endas küllalt jõudu, et eksiteelt kõrvale hoiduda ja tajusin sõnulseletamatu rõõmuga, et igaühel on võimalus võtta osa omataoliste heategemisest. — See on mõte, mis mind õhutas kirjutama seda, mida sa hakkad lugema“.

Avada inimeste silmad, näidata neile nende vaenlasi, ergutada kaastunnet omataoliste vastu, leida võitluses mõttekaaslasi — nii formuleerib Radištšev oma ülesande pühenduses-eessõnas.

Ei ole niisugust isevalitsuslik-pärisorjuslikku Venemaa nurka, mida poleks halastamatu analüüsiga valgustatud, ei ole märkimisväärset probleemi, mida selles kõikehõlmavas raamatus, tõelises XVIII sajandi „vene elu entsüklopeedias“ poleks üles tõstetud.

„Teekond“ on Radištševi loomingu süntees. Selles ühineb kõik: „mõistlik kaastunne“ „Katkendis teekonast *** I. T.-sse“ ja viha isevalitsuse vastu, mis nii kirglikult kõlab „Vabaduses“, mõte isikliku eeskuju jõust, millele on rajatud „Fjodor Vassiljevitš Ušakovi elu“ ja isamaa väarika poja jooned, kinnitus, et rõhujaid on võimalik kukutada ainult revolutsioonilisel teel, mida on arendatud selles samas „Vabaduses“ ja „Kirjas sõbrale“ ning Radištševi seadusandlikud projektid ja palju muud. See kõik rajaneb mõttele, mis on täpselt formuleeritud märkuses Mably „Mõttemõlgutustele“: „Isevalitsus on inimese loomusele kõige vastikum seisund“.

Selleks, et mõista „Teekonna“ aluseks olevat konflikti, on tarvis endale kasvõi üldjoonteski ette kujutada, mis on inimene ja riik Radištševi ettekujutuse kohaselt.

Radištšev eitab Rousseau väidet: „inimene on oma loomult hea“, nähes selles põhjendatult Descartes'i õpetuse mõju sissesündinud ideede kohta. „Inimene ei ole sündides ei hea ega kuri. Füüsiliste aistingute kaudu tunnetab ta maailma ja vastavalt arenemisele kujundab teatava suhtumise sellesse, minnes aistingult ja muljelt vahetult üle võrdlemisele, mõttele ja loogilisele järeldusele. Niisugune on tunnetuse tee. Inimese iseloomu määratlevad asjaolud. Asjaolude all on mõeldud nii kasvatusüsteemi kui ka haridust, nii materiaalseid tingimusi kui ka inimese ühiskondlikku seisundit ja riigi valitsusvormi, riigi, mille kodanikuks ta on. Mis saavutab ülekaalu temas, headus või kurjus, see oleneb asjaolude kogusummast.

Igale inimesele on omane soov olla õnnelik, armastus iseenda vastu. Enda või oma heaolu armastus on inimese kõigi tegude aluseks“. Siit tuleneb kallaletungi korral endakaitseõigus ja soov hädaohtu kõrvale juhtida, kui seda on ette näha.

Millegagi tagasihoidmatu endaarmastus muutub paheks, sest ta kasvab hoolitsemiseks ainuüksi enda eest, võimuahnuseks, egoismiks. Mõistlikult suunatuna muutub ta teadvuseks, et iga inimese huvid on ühtsed teiste inimeste huvidega.

Et aga iga üksiku inimese jõud on piiratud, siis ühinevad inimesed rühmadeks ja ühiskondadeks ning piiravad üldisel nõusolekul oma vabadust seadustega, mida rahvas ise välja töötab. Inimene võib loobuda ja peab ühiskonna kasuks loobuma mõnedest isiklikest hüvedest, sest üldine heaolu toob kasu talle endale ja tema omastele.

Alludes ülemvalitsusele allutavad inimesed „üksiku

tahte üldisele taatele", looduslik vabadus muutub kodanikuvabaduseks, „seaduste järgi toimuvaks eluks“. Riigi eesmärk seisabki selles, et suunata „kõik üksikud tahted ja jõud ühiskonna hüvanguks“.

Radištšev jagas kõigi XVIII sajandi ja XIX sajandi esimese poole mõtlejate saatust. Nii nagu nemadki, ei suhtu ta riigi tekkimise ja ülesande küsimusse ajalooliselt. Alles Marx näitas, et riigi ja riigivõimu määrab kindlaks tootmissuhete kogusumma, mis moodustavad ühiskonna majandusliku struktuuri ja et klassiühiskonnas on riik alati ühe klassi vägivallavahendiks teise üle, vähemuse vägivallavahendiks enamuse üle.

Mõistes Radištševi põhiliste vaadete ajaloolist piiratud, peame ikkagi pidama meeles ka teist asja: õpetus selle kohta, et ühiskondlik korraldus on vaba kokkuleppe, lepingu tagajärjeks inimeste vahel, õigustas võitlust monarhiaga, mis tugines tsaarivõimu jumaliku päritolu teooriale ja viis Radištševi revolutsiooniliste järeldusteni.

Kõik, mida rändur näeb, on vastuolus autori ettekujutusega riigist ja seaduslikkusest.

Inimesed annavad oma vabadust piirates osa võimust üle riigile, kes peab juhinduma rahva enda poolt väljatöötatud seadustest. Aga Venemaal? „Venemaal on valitseja seaduste allikaks“ („Krestsõ“).

Inimene on sündinud vabana. Ent Venemaal vaevleb kaks kolmandikku kodanikest seaduslikuks muudetud orjuses. Nad on põlatud, alandatud, inimõigustest ilma jäetud, näljased, neil ei ole peavarju ega hädavajalikke rõivaid.

Seadus lubab härral suhtuda teenijasse kui esemesse („Sofia“). Seadus lubab mõisnikul sundida talupoega töötama kuus päeva nädalas mõisapõllul. Kes saab sellest kasu? Ainuüksi härra. Talupoeg kannatab, riik, s. o. ühiskonna ülejäänud liikmed, vaesub, sest orjatöö ei ole kasulik.

Inimestele on omane eluarmastus. Järelikult on inimese loomulikuks kohuseks teist ohu korral aidata. Peatükis „Tšudovo“ näitab Radištšev, kuidas tegelikult seda „loomulikku kohust“ täidetakse. Ametnik, kellest sõltub mõnekümne uppuva inimese päästmine, ei liiguta sõrmegi, et inimesi hädas aidata. Inimlikult seisukohalt on ta kurjategija. Vene isevalitsuse seaduste järgi on tal õigus. „„Ametikoht ei kirjuta talle ette teie päästmist,“ ütles keegi“. See viimane ongi kõige hirmsam. Kas on olemasoluõigust võimul, mis ei kindlusta inimesele minimaalset — elu alalhoidmist? See on küsimus, mis tekib „Teekonna“ ühe esimese peatüki — „Tšudovo“ — lugemisel.

Kuid võib-olla on see üksikjuhus, mille alusel ei saa teha mingeid järeldusi? Lõpuks „ei lõhu ühiskonnas esinevad väikesed ja üksikud korratused selle sidemeid, nagu haavlitera ei suuda mere avarusse langedes vee pinda rahutuks muuta“.

„Teekonna“ keskne peatükk „Spasskaja polesti“ näitab nende „väikeste ja üksikute“ korratuste ja kogu riikliku süsteemi korratuse vastastikust seost. Kui Radištšev oleks kogu „Teekonna“ asemel trükinud ainult „Spasskaja polesti“, siis lugejad oleksid kaotanud palju, kuid teda ennast ei oleks vähem karmilt karistatud, sest et just see peatükk oli Katariina seisukohalt kõige kuritegelikum.

„Spasskaja polesti“ kompositsiooniline struktuur on hämmastav. Peatükk koosneb kolmest näiliselt täiesti iseseisvast osast, mis on aga ühtlasi teineteisest lahutamatud.

Esimesel osal on komöödia iseloom. Reisija kuuleb öösi postijaamas läbisõitva väikese ametniku jutustust kellestki asehaldurist.

„Niisiis, kusagil elas-oli tsaari asehaldur. Oma noores eas kolas ta ringi mööda võõraid maid, õppis ära austrite söömise ja oli nende suur armastaja. Kui tal

oma rahakest oli veel vähe, siis hoidis ta oma isu tagasi, sõi kümnekond ja sedagi siis kui ta Peterburis oli. Kui ta varsti mööda aastmete redelit üles ronis, siis hakkas ka austrite arv ta laual suurenema. Kui ta aga sattus asehalduriks ja tal nii oma kui ka kroonu raha palju käes oli, siis hakkas ta nagu raskejalgne naine austreid himustama. Magab ja näeb unes, et sööb austreid. Kui nende aeg kätte jõuab, siis pole kellelgi rahu. Kõik alluvad muutuvad piinatuiks... Valitsusse saadetakse käsk, et viibimata oleks valmis käskjalg, keda tal on tarvis tähtsate ettekannetega Peterburi saata. Kõik teavad, et käskjalg ratsutab austrite järgi, ent kuidas sa ka ei keerutaks, aga sõiduraha maksa välja. Kroonu rahades on auke palju..." Lugu lõpeb sellega, et käskjalg, kes austrid kohale toob saab teenistuses ülenduse ja rahalise autasu.

Sel koomilisel episoodil on tõsine sisu: ta toob esile kroonuvarguse ja omavoli piiramatud võimalused suurte provintsiametnike hulgas. Veel enam: ta lööb otse suurnike pihta, sest austrite kirglik armastaja, kellest jutt on, on asehaldur, s. o. kindralkuberner, kahe või rohkem kubermangu täisvõimeline peremees. Sel ajal kui Radištšev „Teekonna“ kirjutab, oli J. E. Sievers Pihkva, Novgorodi ja Tveri asehalduriks; M. N. Kretsetnikov üheaegselt Kaluga, Tuula, Kiievi, Tšernigovi ja Novgorod-Severski asehalduriks. Kogu Venemaal oli 12—15 asehaldurit ja seda teravam satiirilise iseloom on jutustusel.

Ulemuse omavõimu eeskuju julgustab alluvaid, Novgorodi väike kantseleiametnik, kelle juttu rändur tahtmatult pealt kuulas, kaebab, et temast minnakse aastmete ja autasude andmisel mööda sellepärast, et ta ei võta osa kubermangu laekahoidja mustadest tehingutest ega tegutse temaga koos. „Aitab, Klementjitš, tühjast-tähjast lobisemisest. Kas sa tead, mikspärast ta sind ei armasta? Selle eest, et sa kõigilt rahavahetamise eest

maksu võtad, kuid temaga ei jaga," peatab naine innuka paljastaja.

Kõik on ühte viisi „head“ — niisugune on järeldus peatüki esimesest osast, mis satiirilisel paljastab ametnikkonna pahelisust.

Ametnike üle võib naerda, kuid sellel, kes satub bürookraatliku masina rataste vahele, ei ole tuju naermiseks. Sellest jutustab „Spaskaja polesti“ teine, juba dramaatiline osa. Iganenud ebaõiglasel seadused ja nende täitjate südametus panevad ausa inimese vangi, tapavad ta naise ja lapse.

Võib olla on ka see üksikjuhus, see sama merrekukunud haavlitera? On ju olemas valitsus, on monarh, kes vastavalt XVII ja XVIII sajandeil levinud valgustatud absolutismi teooriale peab olema õiglane ja erapooletu.

„Ons võimalik,“ küsisin ma endalt, „et nii heasüdamliku valitsuse ajal, nagu meil praegu on, sünnib nii palju julmusi?... Arutlesin, mis kombel need sündmused võiksid ulatuda kõrgema võimu kõrvadeni. Sest arvasin õiglaselt, et isevalitsuslikus korras ainult tema üksi võib olla teiste suhtes erapooletu.“

Kuid „jumal on kõrgel ja tsaar kaugel“, ütleb rahvataarkus. Kuidas pääseda monarhi juurde, mis alusel paluda teise inimese eest, kui ei ole temalt „usalduskirja“, s. o. volitust, arutleb rändur. Looduslik õigus — inimlik kaastunne on jõuetu seaduse surnud kirjatähe ees.

Kui aga rändur oleks pääsenud valitsejanna juurde, mida see oleks vastanud, millega õnnetut abistanud? Vastuseks neile arutlustele ja mõttemõlgutustele monarhi heasüdamlikkusest ja erapooletusest ongi peatüki järgmine osa — unenägu.

Selles jõulises ja vihast hõõguvas satiiris purunevad nende illusioonid, kes nägid või tahtsid näha monarhis hardunud seadustetäitjat, tarka ja õiglast kohtunikku, kes ühetaoliselt hoolitseb oma võimualuste eest.

Nagu „Tilemahiidaski“, seisab monarh siin algul meelituste peegli ees, seejärel aga valgustatakse tema kaju tõe valgusega. Loorberipärg, võidukas mõök, valitsuskepp, „mis lebab külluslikest viljapeadest koormatud viljavihkudel“, kaalud kui õigusemõistmise sümbol, mille kaussidel lebavad raamatud pealkirjadega „Armulikkuse seadus“ ja „Südametunnistuse seadus“, kõnelevad tsaari võimust, suurusest ja armulikkusest.

Juba see ülistav osagi on läbi põimunud karmi irooniaga. Tsaar haigutas. „Kõik panid kuulatades tähele mu tundeid. Äkki laotas kabuhirm oma sünge vaiba lõbususe joontele, naeratus kadus õrnuse huultelt ja rõõmuhelk heaolu palgeilt. Moonutatud ja ekslevad pilgud kuulutasid hirmu tahtmatut pealetungi ja eelseisvat häda“. Niisugusest kaastundest puudutatud monarh aevastas ja ta huuled kõverdusid millekski naeratusetaoliseks... „Nii nagu pimedasse atmosfääri, mis on täis tihedat udu, tungib keskpäeva päikese kiir... nii haihtus mu naeratus juures kurbusevari, mis oli kõigi koosolijate nägudel, rõõm tungis kiirevooluliselt kõigi südamesse ja kusagil ei jäänud jälgegi igavuse kõõrdpilgust. Kõik hakkasid hüüdma: „Elagu meie suur valitseja, elagu igavesti“.

Radištšev ei rahuldu õukondlaste „truualamlikkuse“ iroonilise kirjeldamisega. Ta teab, et meelitustest pimestatud monarh usub niivõrd teda ümbritsevate siirasse truualamlikkusse ja oma voorusse, et võtab ükskõikse rahuloluga vastu oma teenete tunnustamise maa sõjalise võimsuse kindlustamises, riigitulude suurendamises, kaubanduse laiendamises, teaduste ja kunstide edendamises ja on nõus isegi sellega, et ta on tuhandeid kasulikke kodanikke juba siis surmast päästnud, kui nad veel sündinud ei olnud.

Tõega valgustatud monarh esineb teistsugusel kujul. „Mu hiilgavad rõivad näisid verrega määratuina ja pisarast niisutatuina. Oma sõrmedel nägin ma inimaju

jäänuseid, mu jalad olid mudas. Mu ümber seisjad paistsid veel jälgimatena. Kogu nende sisemus paistis mustana ja ahnuse ähmases tules põlevana. Nad heitsid mulle ja teineteisele moonutatud pilke, milles valitsesid kiskjalikkus, kadedus, salakavalus ja vihkamine. Mu väepealik, kes oli saadetud maid vallutama, uppus küllusse ja lõbustustesse. Sõjavägedes ei olnud sõnakuulmist; mu sõjamehi koheldi loomadest halvemini. Ei hoolitsetud nende tervise ega toitlustamise eest... Kassa, mis oli määratud maleva ülalpidamiseks, oli lõbustuste korraldaja käes. Sõjalise väärikuse tunnused ei saanud osaks mitte vaprusele, vaid alatule lõmitamisele...“

„Teekonna“ autoris nägi Katariina õigesti võimude ja võimu, see on ka isiklikult enda vaenlast. Esialgsele iseloomustusele, mis võis käia iga isevalitseja ja õukondlase kohta, lisanduvad täiesti konkreetsed jooned. Väepealikus oli raske mitte ära tunda Potjomkinit, kes läks sõjakäigule paljude kokkade, teenrite ja armukestega. Ka Katariinat oli võimatu mitte ära tunda. Radištšev jutustab tema vallutusplaanidest, Vene-Türgi sõjast, uute linnade ehitamisest, Vene valitsejanna laialt tuntud lihahimust. Ta naerab halastamatult välja selle, millega Katariina eriti uhkustas: tema näilise heasüdamlikkuse, liberaalse fraseoloogia, mis lubas mõelda inimese siirast austamisest, ühesõnaga kõik need iseloomujooned, mida ta nii püüdliselt rõhutas „Juhendis“, kirjavahetuses välismaaga, suuresõnalistes manifestides: „Mu kangelastegu, millega mu hing oma pimeduses kõige enam uhkustas, surmanuhtluse kaotamine ja kurjategijatele armuandmine olid kodanlike toimingute avaruses vaevalt nähtavad... Selle asemel, et oma rahva seas süü andeksandmise kaudu kuulsaks saada, sain kuulsaks petisena, vagatsejana ja hukatuseleviiva komöödiandina. — Taltsuta oma armulikkust — hüüdsid tuhanded hääled, ära kuuluta seda meile ilusate luba-

dustega, kui sa neid täita ei taha. Ära ühenda naerastust solvamisega, selle tajumist ränkusega. Me magasime ja olime rahulikud, sa tegid rahutuks meie une; me ei soovinud unetult valvata, sest pole mille üle valvata."

Katariina pidi ennast selles hämmastavalt sarnases portrees ära tundma. Ja tuleb öelda, et tal oli põhjust vihastuda. Vene kirjanik ei olnud iialgi nii halastamatult välja astunud, iialgi ei olnud keegi julgenud isevalitsejale nii kibedat tõde näkku öelda. Halastamatu sarkasmi jõuga rebib Radištšev „selle maailma valitsejaltelt“ maskid, tõustes tõeliselt realistliku satiiri kõrgusele, mida XIX sajandil arendasid vene kriitilise realismi suured esindajad.

„Spaskaja polest“ on „Teekonnas“ omamoodi kulminatsioonipunktiks. Illusioonid on haihtunud, küsimus inimese ja isevalitsuse vahekorra kohta on otsustatud. Järgnevad peatükid jätkavad selle sama teema arendamist, näidates isevalitsuse hukutavat mõju kõigil elualadel ja riigi kui terviku arenemisele.

Millega ka isevalitsus kokku puutuks, ta surmab ja alandab kõiki, — ütleb Radištšev. Rändur läheneb Novgorodile ja meenutab selle vene muinaslinna endist kuulsust. Kunagi kuulusid linna piiridesse hooned, mis asetsesid Novgorodist viisteist versta eemal, tema müüride tagant tuli välja sajatuhandeline sõjavägi, põhjas laiusid Novgorodi maad Volga taha. Kroonika jutustab novgorodlaste kuulsustegudest, nende rahvusvahelistest kaubandussidemetest ja poliitilisest sõltumatuses. See kõik oli ammu, novgorodi vabadusajal, kui „rahvas oli veetšele kogunedes tõeliseks valitsejaks“. Moskva vürstil Ivan III tarvitses ainult alistada Novgorod isevalitseja võimule, hävitada veetšekell, „mille kõla peale rahvas ühiskondlike asjade arutamiseks veetšele kogunes“, kui elu välja suri. „1500. aastal — 1600. aastal — 1700. aastal — aastal — aastal seisis Novgorod endisel

kohal," jätkab seesama, Radištševi enda poolt koostatud kroonika.

Kahtlemata moonutab Radištšev novgorodlaste vabaduse ülehindamisega ajaloolist tõde: võim kuulus Novgorodis mitte rahvale, vaid bojaaridele ja suurkaupmeestele, kuid talle on see kontrast vajalik isevalitsusele hävitava mõju rõhutamiseks. Radištševi poolt loodud ettekujutus oli laialt levinud dekabristide hulgas, kes kasutasid novgorodi riiklikku korraldust oma konstitutsiooniprojektides ja ülistasid „vene vabaduse viimset kantsi“ paljudes luuletustes ja poemides.

Linn kuivas kokku, närbus, kuid ikkagi säilisid tast vähemalt müürid, mis meenutavad endist suurust. Ei ole midagi ühist vaprate novgorodlaste, kes uhkelt hüüdsid: „Kes on jumala ja suure Novgorodi vastu“, ja nende järeltulijate, kaupmeheperekonna vahel, keda kohtas rändur.

„Karp Dementjitsil on hall habe, mis ulatub kaheksa verssoki kaugusele alumisest huulest. Vormitu nina, sisselangenud silmad, kulmud nagu tõrv, kummardub sügavalt, silub habet, ülistab kõiki: „mu heategija“. Aksinja Parfentjevna on tema armastusväärne abikaasa. Kuuekümnenaastaselt on ta valge nagu lumi ja punane nagu mooniõis; ajab huuled alati torru; reinveini ei joo, viskab pool topsi söögi alla kui on külalisi ja käsi kambris klaasikese viina... Mehe prikaztšik näitab peremehele arvet... Aksinja Parfentjevna käsul on aastatagavaraks ostetud 3 puuda rževi valget näominki ja 30 naela punast näovärvi lehtedes... Mehe prikaztšikud on Aksinja toapoisteks.

Aleksei Karpovitš on mu lauanaaber. Ei vurre ega habet, nina aga juba punane; kortsutab kulme, juuksed on kausi alt lõigatud, kummardub nagu hani, pead raputades ja juukseid siludes. Oli Peterburis poeselliks. Kui arssinaga mõõdab, siis verssoki võrra petab; selle eest armastab isa teda nagu iseennast; viieteistkümn-

aastaselt andis emale vastu kõrvu. — Paraskovja Denisovna, tema noor abikaasa, on valge ja punane. Hambad nagu süsi.¹ Kulmud nagu niit, mustemad kui nõgi. Seltskonnas istub silmi maha lüües, kuid terve päev ei lähe akna juurest eemale ja jõllitab igale mehele silmi. Öhtu eel seisab jalgvärava juures...“

Lühikesed, kuid äärmiselt väljendusrikkad iseloomustused annavad selge ettekujutuse nende inimeste, vene kaupmeeskonna tüüpiliste esindajate moraalsest palgest, kelles pole raske märgata sarnasust Ostrovski komöödiate kangelastega. Perekonnapeast, Karp Dementjitšist, saame teada, et ta tõusis kolmanda gildi kaupmehet küllaltki kiiresti auväärse kodaniku auastmesse. See tähendab, et ta kogus mõne aastaga viiekümne tuhande rublase kapitali. Karp Dementjitšile on ka sellest vähe. Samson Silõtš Bolšovi (Ostrovski komöödia „Omad inimesed — lepime kokku“) õnneliku esiisana kuulutas ta ennast maksujõuetuks ja maksis oma võlasaldajatele 15 kopikat iga võlguoleva rubla eest.

Antud peatükk on tähtis „Teekonna Peterburist Moskvasse“ autori põhjaliku erinevuse selgitamiseks tema kaasaegsetest, Lääne-Euroopa valgustajatest, kes enamikus olid kodanluse ideoloogideks. Radištšev tunnustab kaubanduse arenemise tähtsust riigile. „Kaubandus oli tema tõusu põhjuseks,“ ütleb ta Novgorodi kohta, kuid suhtub järsu eitamisega vene kaupmeeskonnasse, sest ta mõistab selle reaktsioonilisust. Karp Dementjitšil ja Aleksei Karpovitšil ei ole kaitsjaid tarvis. Sünnitatud isevalitsuslik-pärisorjusliku tegelikkuse poolt, elavad nad sellega suurepäraselt koos, püüdes ainult kiiremini pääseda rahva rõhujate ridadesse. Nendest ei saa isevalitsuse vastu võitlejaid, neile ei kuulu tulevik.

Erinevalt paljudest XVIII sajandi vene kirjanikest, kes arvasid, et aadlike madal moraalne tase, nende suh-

¹ XVIII sajandil määrisid toretsevad kaupmehenaised oma hambaid nõega.

tumine talupoegadesse, kõige välismaise pime harrastamine, üldse kõik pahed on halva kasvatuse ja väikese hariduse tagajärjeks, näitab Radištšev, et kasvatuse ja hariduse iseloom on tingitud riigivalitsemise süsteemist.

Harimatus on isevalitsuse paratamatu tagajärg. Laiale rahvahulkadele on haridus kättesaamatu, need aga, kes teevad läbi õppeasutuse, saavad elus tarbetuid teadmisi. Seminarides valitseb Aristoteles ja keskaegne skolastika. Õpetamine toimub kõigis õppeasutustes võõrkeeles. Õpilased tegelevad kõige muuga peale selle, mida on tarvis rahva elu parandamiseks.

Inimesed, kelle pead on skolastikat täis tuubitud, satuvad kergesti müstiliste õpetuste mõju alla. Radištšev naerab kurjalt välja XVIII sajandil levinud vabamüüriluse, eriti selle äärmised voolud, mis nõudsid inimeselt loobumist patusest „isekusest“ ja kõigi huvide ümberlülitamist vabamüürlike saladuste ja ilmutuste tundmatusse maailma. Ta saab aru müstitõõnismis reaktioonilisest olemusest, näitab, et see on otseseks reaktiooniks hariduse vastu ega taha selle levimist. Ausa inimese kohus on võidelda inimsoo eksirännakutega. Et aga Radištševil endal ei olnud antud hetkel aega tegelda uskude ajalooa, lõpetab ta peatüki koomilise paroodiaga vabamüürilaste ülitarkuse kohta, kes õigustavad ennast sõnadega: „Kui me trepil, mida mööda inimese mõistus peab laskuma eksirännakute pimedusse, näitame midagi naljakat ja naeratades head teeme, siis saame õndsaks“ („Podberjozje“).

Harimatus tekitab pimedat usaldust kiriku vastu. Kirik aga on isevalitsemise kindel tugi.

Tsaar võimu abil usku kaitseb,
Võim tsaari usu toetust maitseb,
Koos ühiskonda rõhuvad:
On mõistust kütkestada ühe sihiks,
Ja teine vaba tahte ära pühiks:
„Uldkasu see!“ nad puhuvad.

Kirik ja isevalitsus on mõistuse ja hariduse vaenlased. Nende eesmärk on hoida rahvast pimeduses. Seda tõestab Radištšev peatükis „Toržok“ näite varal mitmesuguste maade valitsuste ja neid toetava kiriku tuhandeaastasest võitlusest teaduse ja vaba sõna vastu.

Ei orjarahu varjualus
Kuldvilja-kasvu võimalda;
Kus aru tallata on jalus,
Seal suurus ei saa võrsuda.

ütleb ta oodis „Vabadus“.

Hirmsad liitlased jõuavad inimese kõige intiimsemani ja armsamini — tema armastuse ja perekonnani. Talupojad abielluvad mõisniku tahtel, preester, palgasulane õnnistab vägivalda: „Ja seda nimetatakse jumalikuks liiduks! Ja see jumalateotamine jääb teistele eeskujuks!“ („Tšornaja grjaz“).

Armastuse, perekonna ja abielu teema on üks kesksest teemadest kogu Radištševi loomingus. Inimese loomusele kõige vastikum seisund — isevalitsus teeb õnnetuks mitte ainult talupoja perekonnad — ta laostab kõlbliselt ka valitsevaid seisusi. Siin valitsevad arvestusabielud, ostu-müügi abielud. Vanemad ei valva laste järele, eelistades suurilma lõbusid nende eest hoolitsemisele. Noormehed kasvavad järelevalveta, lõbumajad on valitsuse kaitse all. Kõlvatutes seiklustes kaotavad noored inimesed oma nooruse ja tervise ning annavad saadud haigused abielludes edasi naisele ja lastele.

Naised ei ole Radištševil kaugeltki mitte alati ohvrid. Nad on sellesama ühiskonna liikmed ja meestest mitte sugugi vähem kõlvatud. Naine on mängukann ja samal ajal orjatar, seepärast tahab ta olla võimukaks käskijanaks. Ja kui ta kohtab siirast armastust, siis nõuab ta, et mees loobuks igasugusest tegevusest ja pühendaks end täielikult temale. Niisugune tegevusetu ja pime armastus muutub suureks paheks, on öeldud „Fjodor

Vassiljevitsš Ušakovi" elus. Ent armastus, kirjutab Radištšev sealsamas, võib muutuda vooruseks või paheks vastavalt sellele, missugust osa etendavad naised ühiskonnas: „Kreeklaste juures, kus ema valas pisaraid kui ta poeg loorberipärjata tagasi tuli, kus neiu kinkis kuulsakssaanule südame“, sisendasid naised armastust vooruse ja vastikust pahede vastu.

Niisugust suurt ja ülendavat armastust leiab Radištšev oma kaasaegses ühiskonnas ainult talupoegade juures („Jedrovo“, „Zaitsovo“) ja ideaalse Krestsõ aadliku perekonnas, kelle aruteludesse ta paneb oma vaateid perekonnale ja kasvatusesele.

Perekond võib olla püsiv siis, kui vanemad näevad oma lastes mitte meelelahutust, vaid tulevasi kodanikke ja kasvatavad neid kui isamaa väarikaid poegi. Andes oma jõu, teadmised ja elu lastele, peavad vanemad pidama meeles, et nad ei tee head, vaid täidavad ainult oma kohust.

Lapsi soovitab Radištšev kasvatada hoopiski mitte nii, nagu see oli kombeks aadlike hulgas. Lapsepõlvest peale tuleb karastada lapse keha, õpetada teda pidama piiri söömisel, õpetada tagasihoidlikkust riietumises ja mis, on eriti tähtis, õpetada armastama tööd. Krestsõ aadliku pojad oskavad nende isa sõnade järgi künda, peenraid teha, käsitsevad vikatit ja kirvest, oskavad lehma lüpsata ja lõunat valmistada. Alatine harjumus töötada peab olema ka täiskasvanud inimese elu aluseks, samuti nagu kõigile on kohustuslik oskus ohjeldada oma kirgi.

Kasvatuse kõlbeliste põhimõtete aluseks peab olema laste ettevalmistamine eluks ühiskonnas. Targa, ereda eeskujuga tuleb hoida neid eemal pahadest kirgedest, kasvatada neis tahtejõudu ja mõistust, isiklikke voorusi — heasüdamlikkust ja alandlikkust selleks, et valmistada neid ette ühiskondlikest voorustest kinnipidamisele.

Inimesed elavad ühiskonnas. „Seadus, kui halb ta ka

oleks, on ühiskonna side. Ja kui ka valitseja ise käsiks sind seadust rikkuda, ära kuula teda." Ent kuidas kooskõlastada seda kinnitust kogu raamatuga, kus leheküljelt leheküljele tõestatakse, et vene seadused tähendavad tegelikult seaduste puudumist? Radištšev ise juhib tähelepanu raskusele lepitada vooruse ja seaduse teenimist. Ta ütleb, et kerge on elada ühiskonnas, kus need mõisted ühte langevad, ent samas küsib: „Kus on olemas niisugune ühiskond?“ „Inimese ja kodaniku kohuse täitmine muutub raskeks sellepärast, et need on sageli täielikus vastuolus“. Kui see on aga nii, siis tuleb pidada kõige kõrgemaks voorust, mille all Radištšev mõtleb „ühiskonna hüvangule kasulike tegude harjumust“ („Ušakovi elu“). Mitte mingid seadused, mitte mingid ähvardused, mitte mingid kannatused ei tohi inimest kohutada ja teda tagasi hoida soovist tuua kasu ühiskonnale. „Ent kui seadus või valitseja, või mingi võim maa peal tõukaks sind ebatõele või vooruse rikkumisele, ole vankumatu. Ära karda ei naeru ega piina, ei haigust ega vangistust ja surma ennastki. Ole oma hinges kõikumatu, nagu kivi mässavate, ent võimetute lainete keskel. Sinu piinajate raev puruneb sinu kindluse vastu ja kui sind surma mõistetakse, naerdakse nad välja, sina aga elad õilsate hingede mälestuses maailma lõpuni.“

Ütlematagi on selge, et neis sõnades heliseb rohkem kui paljudes teistes „Teekonna“ ülla autori hääl, kes tahtis oma raamatuga kasvatada inimesi, kes on valmis välja astuma rõhutute kaitseks.

V

Pärisorjuse paljastamine „Teekonnas“. Revolutsiooni probleem.

„Teekonnas“ tõstab Radištšev üles rea teisi küsimusi. Ta kõneleb tsensuurist, luuletamisest, rahvahariduse süsteemist ja paljust muust, ent keskne koht raamatus

on omistatud ajastu põhilisele probleemile — pärisorjusele.

„Teekonna“ kahekümne kuuest peatükist on kaksteist pühendatud talupoegade olukorrale, kusjuures nad ei järgne vahetult teineteisele, mis oleks võib-olla muljet tugevdanud, vaid vaheldumisi peatükkidega, kus näidatakse ametnikke, kaupmehi ja õukonda. Niisugune kompositsioon võimaldab selgemini mõista pärisorjusliku omavoli orgaanilist seost isevalitsusliku Venemaa kogu valitsemissüsteemiga.

„Ljubanis“ näitab Radištšev piltlikult teoorjuse kahjulikkust. Pühapäeval töötab talupoeg suure hoolega oma põllulapil. Ta künnab vaheldumisi kahe hobusega, lastes neil puhata, endal aga mitte. Kuid seesama talupoeg tunnistab avalikult, et mõisniku jaoks töötab ta ääretult väiksema innuga: „tõmba end mõisatööl kas või lõhki, ka siis ei ütle keegi aitäh“.

Esimesel pilgul tundub, et antud peatükis ei lähe Radištšev kaugemale uue seadustiku koostamise komisjoni kõige radikaalsemate saadikute nõudmistest ja satiirilistest artiklitest Novikovi ajakirjades, mis paljastavad aadlike kõvasüdamlikkust. Ent see ei ole nii. Juba siin lausub ta põhilise vormeli: „Talupoeg seaduses on surnud“. Seadus tunneb tema vastu huvi ainult siis, kui ta sooritab kuriteo. „See mõte ajas minus kogu vere keema. Värise, kõvasüdameline mõisnik, iga sinu talupoja laubal loen ma sinu hukkamõistmist!“ — hüüab rändur.

Talupoegade juriidilisest õigusetusest kõneleb veel jõulisemalt „Zaitsovo“. Julm mõisnik ja tema perekond piinasid talupoegi paljude aastate kestel, kuid ialgi ei astunud keegi välja õnnetute kaitseks. Kui aga kannatuse kaotanud talupojad peletise tapsid, siis tuletas seadus neid meelde ja nad mõisteti surma.

Sama tüüpi mõisnik nagu „Zaitsovoski“ on esile toodud „Võšni Volotšokis“, „Jedrovos“ ja „Mednojes“. Vii-

matimainitud peatükis on kujutatud südantlõhestav stseen talupoegade müümisest avalikul oksjonil, „Gorodnjas“ — ebaseaduslik nekrutiksandmine, „Tšornaja grjazis“ — vägivaldne abielu jne. jms.

Missugust eluala Radištšev ka puudutaks, kõikjal näitab ta „seaduse püha nime“ teotamist talupoegade suhtes, nende õigusetust, viletsust ja ülejätkäivat orjalikku tööd.

Samal ajal kui Katariina II hooples, et vene talupoegadel on isu kanaliha söömisest täis ja nad mõtlevad kalkunitest, näitas Radištšev pärisorjast talupoja tõelist toitu: leib, mis koosnes kolmest neljandikust aganatest ja ühest osast sõelumata jahust, õnnelikes majades — paljas kapsasupp ja äädikataoline kvass.

Inimesed elavad koos elajatega, kui neid on, viletsates, räpastes, sisselangenud onnides. Rõivastust asendavad kaltsud, lapsed ja täiskasvanud surevad nälga. Ja seda viletsust peetakse riigi külluse, jõu ja võimsuse aluseks, aadlike rikkuse allikaks.

„Ahned metsloomad, täitmatud vereimejad, mida me jätame talupoegadele: selle, mida me ei saa ära võtta, õhu. Jah, ainult õhu“, — hüüab rändur peatükis „Peški“. See peatükk ja „Tšornaja grjaz“ teevad kokkuvõtte „Teekonna“ sellest osast, mis jutustab rahva rõhumisest ja tema pikameelelisusest. Mõisnik on talupoja täisvõimuline peremees, tema seadusandja, kohtunik, hageja, kelle vastu kostja ei või midagi öelda. Tema poolt on palgalised: papp, ametnik, kes on kutsutud korda pidama. Uks vaikib sellepärast, et kardab kaotada raha, teine ei taha loobuda kohast, kus ta niisama omavoliliselt võib inimeste üle valitseda.

Talupoja saatus on hirmus: „Ahelaisse needitu saatus, haisvasse vangikongi heidetu saatus, ikkes oleva härja saatus“.

Isevalitsus jätab kaks kolmandikku Venemaa rahvastikut kodanikuõigustest ilma. Kuid „inimese loomusele

kõige vastikumaks seisundiks" jääb ta ka neile, keda ta soosib. Ta hävitab nii ametnikes kui ka mõisnikes kõik inimliku. Ei need ega teised pole inimesed, isamaa pojad, vaid ainult isevalitsuse orjad. Seda tõestab „Spasskaja polesti“ unenäo esimene osa, sest kuidas võib teisiti nimetada kõiki neid kullast säravaid suurnikke, kes püüavad ahnelt kinni iga monarhi haigutuse ja aevastuse. Sellele kes oskab paremini libitseda, on kindlustatud suur au, rikkus ja võim. Tuginedes inimese iseloomu halbadele külgedele, inimese kalduvusele võimutseda, kompenseerib isevalitsus suurnike sunnitud alistumist sellega, et ta annab neile õiguse teiste üle võimutseda. Suurnik saab oma täielikku alluvusse mitte kubermangu. Kroonuvarguse ja omavoli piiramatud võimalused provintsis on esile toodud sellesamas peatükis. Suurimatele suurnikele järgnevad igat masti ekstsellentsid, kelle eredaimeks näiteks on „Zavidovos“ kujutatud „isik“ („isikut“ muide ei ole, on vaid hirm, mida ta sisendab).

„Suurnikud on isevalitsuse ajal õndsad. Õndsad, kaunistatud auastmete ja lintidega. Kogu loodus alistub neile... Kes neid ähvardava piitsahirmu tõttu värisevate hulgast teab, et seda, kelle nimel neid ähvardatakse, kutsutakse õukonna grammatikas hääletuks: et tal ei ole kogu elu kestel õnnestunud öelda ei A... ega O...¹ et oma tõusu eest on ta tänu võlgu sellele, kelle nime on piinlik öelda; et oma hingelt on ta kõige jäigim olevus, et pettus, truudusetus, reeturlikkus, kiimalus, mürgitamine, vargus, röövimine ja tapmine ei maksa talle rohkem kui klaasi vee joomine; et ta iialgi ei ole punastanud piinlikkusest, vahest ainult vihast või kõrvakiilust; et ta on iga õukondliku ahjukütja sõber ja õukonnas pisutki kaalu omava ori. Kuid ta on käskija ja üleolev nende suhtes, kel ei ole aimu tema madalusest ja lömitamisest“.

¹ Vt. Fonvizini käsikirjalist „õukonna grammatikat“. (Radištševi märkus.)

Mis on niisugusel suurnikul tegemist teiste inimestega? Mitte mingisugust. Las nad hukkuvad, nagu reisijad oleks peaaegu hukkunud peatükis „Tšudovo“, see tema rahu ei riku ja keegi ei mõista teda selle eest hukka.

Selleks, et tunda ennast kindlamalt, laiendab isevalitus endataoliste väikeste võimumeeste ringi. Pärisorjus on tema kõige ustavam ja kindlam tugi. Võim talupoegade üle sunnib mõisnikke unustama, et nad ise on tühi- sed kõrgema võimu ees. Need aga, kes peavad seda mee- les, saavad avarad võimalused haavatud endaarmastuse rahustamiseks.

Peatükis „Tosna“ naeris Radištšev välja aadli uhkus- tamise oma „sünnipäraga“, hiilgavate aunimede taotle- mise ja nimekate aadlike pretentsioonid erilistele eelis- tele. Ta näitas „Zaitsovos“, et mõisnikud, kes taotleavad aadliseisust „teenete“ eest, ei ole sugugi paremad sünni- pärastest aadlikest.

Mõisnikud, kes nimeka bojaari vastuvõtutoas on küüruvajunud orjad, on oma mõisates isevalitsevad, kar- mid tsaarikesed. Nende jaoks pole olemas niisuguseid mõisteid, nagu au, südametunnistus, piinlikkus, õigluse- tunne. Olles valmis alanduma tugevate ees, on nad kao- tanud austuse teiste inimeste väärikuse vastu. Raske on öelda, missugune Radištševi poolt maalitud portreedest on tülgestavam: kas assessor „Zaitsovos“, kes tõukab oma poegi liiderlikkusele, või pojad ise, kes vägistavad tütar- lapse tema pulmapäeval, kas mõisaomanikud „Peškis“, „Võšni Volotšokis“ ja „Ljubanis“, kes riisuvad oma talu- pojad viimase niidini paljaks, või „hea ja inimarmastav“ härra „Jedrovos“, kes röövis kuuekümne tütarlapse au, härra „Mednojes“, kes müüb avalikul oksjonil oma ime- taja ja poja või noor isand „Gorodnjas“, kes lubab oma naisel irvitada oma lapsepõlve seltsimehe üle.

Kõik on jälgid. Säärased on ka nende naised, kes pii- navad talupoegi ja tütreid, kelle „põskedel on puna, südame- mel puna, südametunnistusel puna, siirusel... nõgi“.

Ainult ühest mõisniku veendumusest võib leida täielikku siirust, sellest, et tema võim talupoegade üle on täielik, piiramatu ja kontrollimatu. Sellest tuleneb ka kuuepäevane teoorjus, ülejõukäiv obrok, vägivald, irvitamine, sunniabiellud. Ja seda kõike toetab seadusandlus.

Niisugused peatükid nagu „Ljubani“, „Zaitsovo“, „Võšni Volotšok“ ja „Peški“ rõhutavad mõisniku majanduslikku huvi orjade töö vastu. Talupoegi laostades kindlustavad mõisnikud oma ainelist heaolu. Sedasama teevad ka ametnikud. Ja nii ühed kui ka teised laostavad koos talupoegadega ka riigi. Ring on suletud.

Alustades sisuliselt ajaloovastasest põhimõttest (isevalitsuse ja pärisorjuse seletamine inimeste kalduvusega autokraatialle) jõuab Radištšev välja ajalooliselt õigele järeldusele pärisorjuse ja isevalitsuse vastastikuse seose kohta. Ta näitab, et riik jaguneb rõhujate käputäieks ja rõhutute hulkadeks ning ametnike bürokraatlik süsteem on rõhujate huve teenima kutsutud süsteem.

Radištšev ei olnud esimene, kes kõneles ametnike kuritarvitustest ja mõisnike julmusest. Pärisorjusliku omavoli äärmustega võitlesid vene kirjanduse parimad esindajad paljude aastate kestel. „Meie kirjandus oli isegi tema algupäevil kõigi õilsate tunnete, kõigi kõrgete mõistete kuulutajaks“, kirjutab V. G. Belinski Kantemiri teise satiiri puhul, kus viimane heitis aadlikele ette julma käitumist teenritega:

..... kalgi näoga
Veriseks lööd orja, et see vasakpeoga
Viipas, mitte paremaga (sünnib vereihast
ainult kiskja ründ; oled teenriga ju samast lihast.)

Kümneid vihaseid ridu suunab mõisnike aadressil
A. P. Sumarokov:

Ah! Ons inimelud tõesti ainult valdus lojusele?
Võiks härg siis inimesi müüa härjale?

Artiklis „Kombeõpetusest“ tungis Sumarokov kallale neile mõisnikele, kes laostasid talupoegi oma isikliku kasu huvides ja ütles, et niisugused „kombeõpetajad“ toovad ühiskonnale rohkem kahju kui röövlid. Teda ei lõbusta külluslik lõunasöök, mida pakkus julm mõisnik. „Selles lõunasöögis on toiduks inimeste liha, joogiks aga nende pisarad ja veri.“

Talupoegade pisaraid ja verd nägi veel selgemalt N. I. Novikov. Tema ajakirjades leiame rea artikleid, mis on suunatud pärisorjapidajate vastu. Ta soovib mõisnikul vaadelda hommikul ja õhtul aadlike ja talupoegade luid senikaua, kuni ta oskab nende vahel vahet teha. Jõuline artikkel „Trutenis“ — „Ärakiri ametlikust kirjavastusest“ — jätab tõelise dokumendi mulje, näidates talupoegade alandatud ja kurnatud ning mõisniku nürimeelset jultumust. Ta tunneb ainult üht nõudmist — raha ja raha — ning peab selle taotlemise parimaks vahendiks peksmist.

Kõik need ja paljud teised kirjanikud, kes ei ole ühetaolised oma sotsiaalsete ja poliitiliste vaadete ja nende progressiivsuse poolest, on ühel meelel selle kohta, et talupoeg on inimene ja temaga tuleb hästi käituda. Julmade mõisnike kommete parandamine ongi XVIII sajandi satiiri esimeseks ülesandeks.

Erinevalt selletaolistest paljastajatest teeb Radištšev „Ljubanis“ teravaid etteheiteid mitte ainult liiga julmadele mõisnikele, vaid ka sellistele, kes pidasid end humaanseteks inimesteks, „Oo mõõdukas inimene!“ — hüüab ta nende aadressil, kes ei peksa oma teenreid ei keppide ega nuutidega, ei näljuta neid ega sunni käima kaltsudes: „Sa arvad, et tükk leiba ja riba kalevit annavad sulle õiguse käituda sinutaolise olevusega nagu vurriga ja kiitledki ainult seega, et sa teda sagedasti tema keerlemises jalust maha ei raba“.

Komöödias „Äbarik“ läks D. N. Fonvizin oma kaasaegsetest kaugemale. Ta soovitab mitte parandada Prosta-

kovide ja Skotininite kombeid, vaid nõuab neilt talupoegade omamise õiguse äravõtmist. Talupojad võivad elada rahulikult ja õnnelikult siis, kui nende omanikeks on Starodumid ja Pravdinid. Tegelikult on see järeldus vastuolus komöödia endaga. Oli ju Fonvizin see, kes esimesena oskas proua Prostakova ja Mitrofani iseloomu seletada mitte patoloogilise, haiglase julmusega, vaid kasvatusüsteemiga, mis, nagu kogu näidendist selgelt ilmneb, on pärisorjuse, kontrollimatuse ja piiramatu võimu tagajärg inimeste üle. Kus on siis tagatis, et vanemate poolt hästi kasvatatud Pravdini või Miloni ja Sofia lapsed jäävad puutumata neid ümbritsevatest halbadest eeskujudest?

Sellele mõttele Fonvizin ei tule, sest ta tahab võimu ära võtta kõigilt Prostakovidelt ja Skotininidelt. Ent kui minutiks oletada, et nii võiks juhtuda, kas võib siis olla veendunud, et piiramatu võim talupoegade üle ei põhjusta uute julmurite ilmumist?

Radištšev lahendab küsimuse põhimõtteliselt teisiti, kui kõik teised, kes kirjutasid selsamal teemal. Asi seisab mitte ainult selles, et ta toob palju eredamaid ja konkreetsemaid näiteid mõisnike irvitamisest pärisorjade üle. Selle küsimuse kohta ütleb ta otsustava sõna just selles peatükis, kus ilmub hea mõisnik.

Peatükis „Gorodnja“ jutustatakse andekast pärisorjast, kes kuulub heale mõisahärrale. „Heasüdamliku, aruka ja voorusliku inimesena, kes tihti nuttis oma orjade saatuse pärast,“ kasvatas mõisnik poisikest koos oma pojaga, saatis ta hariduse lõpuleviimiseks välismaale ning töötas pärast tagasitulekut vabadusse lasta. Härra humaansus ei toonud pärisorjale midagi peale mure. Vana mõisnik suri, jõudmata anda vabas-tamiskirja. Tema poeg ei paistnud välja nii kõrge moraalse taseme poolest. Need head omadused, mida isa oli temas kasvanud, ei lubanud tal suhtuda oma lapse-

põlvesõbrasse nii nagu teistesse pärisorjadesse, kuigi ta kadestas juba lapsepõlvest peale tema võimeid. Ent kergemeelse inimesena ei osanud ta kaitsta Vanjusat oma noore naise eest. Uus mõisaproua nägi oma mehe seltsimehes orja ja ainult orja. Ta naeris ja irtitas tema üle, piiras tema vabadust ja inimesena, kes on maitsnud vabadust, kannatas ta selle all tugevamini kui teised pärisorjad: „Mitu korda olin ma pahane oma surnud heategijale, et ta andis mulle tundemele. Oleks olnud parem, kui ma oleks kasvanud üles harimatuses, mõtlemata iialgi selle üle, et ma olen kõigi teistega üheaoline inimene“.

Selle peatüki tähtsus on hiiglasuur. Selles polemiseerib Radištšev mitte pärisorjapidajate peameeste, vaid maa parimate inimestega, eriti Fonviziniga. Ta näitab, et ümbruse laostav mõju võib osutada tugevamaks heast kasvatuses ja vanemate eeskujust. Mitte iga Starodumi poeg on isa vääriline, Pravdini kõrval on aga kümneid lurjuseid. Pärisorjade saatuse pärast ei saa olla muretu senikaua, kui üks inimene on teise omanduseks. Siin ei aita mitte midagi: mitte mingi kasvatus, mitte mingi paljastus. On ainult üks väljapääs — pärisorjuse kaotamine.

Ent kuidas seda saavutada? Kui tsaar ei loovuta vabatahtlikult oma võimust mitte midagi, kas härrad mõisnikud on siis nõus loobuma talupoegade kontrollimata valdamisest? Radištšev on liialt kaine mõtleja, et loota sellele: „Kõik need, kes võiksid vabaduse eest võidelda, on suurte pärusmõisade omanikud ja vabadust ei pea ootama nende nõuannetelt, vaid rõhumise ränkusest endalt“.

Kui Radištšev kõneleb „Ušakovi elus“ rõhutute ülestõusu paratamatusest, nende ühinemisest türanni vastu üldse, arvestamata konkreetseid rahvuslikke tingimusi, siis „Teekonnas“ mõtleb ta kõigepealt, eelkõige ja kõige rohkem Venemaast ning seob ülestõusu probleemi

vene rahvusliku iseloomu probleemiga. Küsimuse niisugune ülestõstmine ei ole juhuslik.

1783. aastal esitas Fonvizin ajakirjas „Sobessednik ljubitelei rosskovo slova“ Katariina II-le küsimuse: „Milles seisab meie rahvuslik iseloom?“ Katariina vastas: „Teravas ja kiires arusaamises kõigest, eeskujulik sõnakuulmises ja kõigis looja poolt inimesele antud voorustes“.

Vastuse esimese osaga ei saa ka praegu mitte nõustuda, kolmas osa teeb võimalikuks igasuguse vaba tõlgenduse. Sool peitub muidugi teises punktis: tsaarina arvates peab vene inimesele olema omane eeskujulik sõnakuulmine. Seda rõhutas Katariina korduvalt. „Euroopas ei ole rahvast, kes armastaks oma valitsejat rohkem, oleks temasse kiindunud siiramalt, kui vene rahvas,“ kirjutas ta 1770. aastal.

1783. aastal, pärast talurahvasõda, mis, nagu näis, tema kõrguse arutlused ilmselt ümber lükkas, ei lakanud Katariina kinnitamast sedasama, soovides veenda avalikku arvamust, et mässumeeleolude ilmnemine ei ole vene rahvale iseloomustav, vaid juhuslik, ajutine nähtus.

Selle väite arendamist näeme „Valitud vene vanasõnades“, mis anti välja Katariina poolt 1782. aastal ja 1785. aastal Bogdanovitši poolt tema käsul koostatud kogumikus „Vene vanasõnad“, reas ebarahvalikes näidendites, mis kujutavad tantsivat ja laulvat, lõbusat, kuid leplikku vene talupoega.

Radištšev käsitleb küsimust teisiti. „Teekonna“ alguses, peatükis „Sofia“, ta kirjutab: „Hobused viivad mind kihutades edasi; minu voorimees alustas venitades kombekohaselt kaeblikku laulu. Kes tunneb vene rahvalaule, see tunnistab, et neis on midagi, mis tähendab hingelist kurbust. Peaaegu kõik sellised laulud on pehmetoonilised. — Selles rahva muusikalises kalduvuses peab oskama märgata valitsemise sügavaid kortse.

Neis näed sa meie rahva hinge kujunemist. Vaata vene inimest ja sa leiad ta olevat mõtliku. Kui ta tahab igavust eemale peletada, või nagu ta ise nimetab: lõbutseda, siis läheb ta kõrtsi. Oma lõbutsemises on ta tormakas, vapper ja riiakas. Kui juhtub midagi, mis talle ei meeldi, siis hakkab ta varsti vaidlema või kaklema. Burlak, kes läheb norgus peaga kõrtsi ja tuleb tagasi hoopidest verisena, võib otsustada vene ajaloos paljugi, mis senikaua on ainult aimatav."

Selles omapäraselt formuleeritud väites on väljendatud see põhiline mõte, mis päästab Radištševi pessimismist, teeb talle võimalikuks elada, uskudes oma palju kannatanud rahva lõplikku, olgugi kaugesse, helgesse tulevikku.

Suurem osa „Teekonnas“ maalitud piltidest jutustab vene talupoegade pikameelelisusest. Radištšev ei satu sellest alandlikkusest vaimustusse, ei loo ustavate teenrite andumusega liigutavaid kujusid, mis hakkasid ilmema juba XVIII sajandil Lukini ja Heraskovi juures ning on üliirikkalikult esindatud XIX sajandi kirjan- duses.

Radištšev tunneb hästi eeskuju jõudu ja keskkonna mõju. Sellepärast ei saa ta vaikida aadelkonna komete laostavast mõjust talupoegadele ning näitab seda „Valdais“ ja „Teekonna“ teistes peatükkides. Eriti hirmsana tundub Radištševile selles suhtes linn, kus maast, põllutööst eemalekistud talupoeg puutub iga päev kokku aadlikega. Vestluses Anjutaga annab rändur talle nõu oma peigmeest mitte linna tööle lasta: „Ära lase teda, armas Anjuta, ära lase teda; ta läheb vastu oma hukule. Seal õpib ta jooma, pillama, maiustama, põllutööd põlgama, kõige rohkem aga lakkab ta sind armastamast... Ja see tojmub seda kiiremini, Anjuta, kui ta satub teenima aadlimajasse. Härraste eeskuju nakatab ülemteenreid, alamad nakatuvad ülematest, nendest küünib liiderlikkuse paise küladeni."

Orjuse laostava mõju üks eredamaid näiteid on antud peatükis „Mednoje“ härra poolt petetud nooriku mehe kujus. See talupoeg kiitis heaks ja varjas oma pere-mehe liiderlikkust, oli tema ustavaks teenriks ja lemmikuks, „jõleduste kaasosaliseks“, ohverdas oma naise au selleks, et rahuldada härra hetkelist tuju. Härrade „tänuikkus“ on üldtuntud. Ustav teener ja kogu ta perekond müüakse ära oksjonil. Talupoeg kahetseb, et tegi härrale meelega. Tema käes on nuga, silmades — „metsikus ja kättemaks“. Radištšev tunneb talle kaasa — ja mõistab hukka: „Sinu mõistusele on õilsad mõtted võõrad. Sa ei oska surra. Sa kummardud ning oled ori hingelt ja seisundilt“.

Mitte ainult Radištševi kaasaegsed, vaid ka järgnevate sugupõlvete kirjanikud ei julgenud korrata säärast kuju. Ainuüksi rahva mure suur laulik, kes vihkas pärisorjust niisama kirglikult nagu Radištševgi, julges suurepärase, helgete talupojakujude kõrval näidata neid, kelle hingel lasus sajandite pikkuse orjuse kustutamatu plekk:

„... Ah, mis seal siis!
Ma vürst Utjatinile vaid
holopp — ja loril lõpp!“

ütleb üks neist juba pärast pärisorjuse kaotamist. Nii-sugused lepivad kõigega ja võtavad isanda käest kõik vastu kui armuanni.

Kui on suur Nekrassovi teene, kes ütles passiivselt kaastundlike sõnade asemel välja selle hirmsa tõe, siis on tõeliselt mõõtmatu Radištševi kangelastegu, kes ei kartnud seda öelda XVIII sajandil!

Sellest, et rahva halbade omaduste näitamine oli armastuse tulemuseks rahva vastu, kõneleb Lenin: „Mäletame, kuidas suurvene demokraat Tšernõševski, pühendades oma elu revolutsiooni ideele, ütles pool sajandit tagasi: „haletsemisväärne rahvus, orirahvus,

ülalt alla — kõik on orjad". Avalikud ja varjatud orjad-suurvenelased (orjad tsaari monarhia suhtes) ei armasta neid sõnu meenutada. Meie arvates aga olid need tõelise kodumaa-armastuse sõnad, armastuse, mis on kurb revolutsioonilisuse puudumise pärast suurvene rahvahulkades".¹

Radištšev ei astunud talupoegade idealiseerimise teele, sest ta taotles nende jaoks teistsugust paremat elu. Ent ta oli kindlalt veendunud, et orjuse laostav mõju puudutab talupoegi palju vähem kui nende isandaid. Talupojad on mõisnikest paremad, puhtamad, omakasupüüdmatumad, õilsamad — see on raamatus küllaltki veenvalt näidatud.

Vene naise tõelise apoteoosi lõi Radištšev talunaise Anjuta kujus („Jedrovo“), kes on oma kõrgete moraalsete omaduste poolest selle nekrassovliku talunaise otseks eelkäijaks, kes —

Siis tormava ratsu ta peatab
Läeb tarre, mis leegitseb ees.

Neitsilikkus, oskus piiritult armastada, ustavus, ennast-salgavus, tahtejõud, õilsus, tööarmastus on see, mis Anjutat nii teravalt eraldab hellitatud ja noorelt rikutud aadlipreilidest. Niisuguseks kasvatas teda ema, lihtne, õilis, omakasupüüdmatu vene naine, niisugused peavad olema ka lapsed, kellest Anjuta nii puhtalt unistab. Pole kahtlust, et niisuguse ema poolt kasvatatutena on nad valmis igaks kangelasteoks, mida elu neilt nõuab.

Radištšev kõneleb kannatustest ja pehmusest (mitte aga leplikkusest ja sõnakuulmisest) kui omadustest, mis on vene rahvale omased, ent märgib koos nendega ka midagi muud. „Ma märkasin arvukate näidete varal, et vene rahvas on väga kannatlik ja kannatab äärmuseni; ent kui ta kannatus katkeb, siis ei või teda miski takis-

¹ V. I. Lenin. Teosed, 21. köide, 4. trükk, lk. 85 (v. k.).

tada, et ta ei kalduks julmusele", ütleb Krestjankin, jutustades assessori tapmisest talupoegade poolt.

Krestjankin õigustab tahtmatuid mõrtsukaid, lähtudes mõistest inimese loomuliku õiguse kohta vastata kallale-tungi korral hoobile hoobiga. Muidugi oleksid talupojad pidanud otsima kaitset seadustelt, sest riik ongi loodud selleks, et kaitsta kodanike õigusi. Kui aga seadus ja võim neid ei kaitse, „siis on kodanikul looduslik kaitsmise, enda säilitamise, heaolu õigus. Sest kodanik, saades kodanikuks, ei lakka olemast inimene, kelle esimeseks kohuseks, mis tuleneb tema olemusest, on enda säilitamine, heaolu kaitsmine“.

Seadus ei tunnusta mitte mingeid talupoegade õigusi peale õiguse maksta riigile makse ja anda nekruteid. Kõigil ülejäänud juhtudel tunneb ta talupoegade vastu huvi ainult siis, kui nad sooritavad „kuriteo“, s. o. astuvad välja oma teotatud inimväärikuse kaitseks.

„Talupoeg seaduses on surnud“, kordab Radištšev. „Ei, ei, ta on elus, ta elab, kui ta seda tahab“, lisab ta peatükis „Jedrovo“.

Radištšev tuletab visalt meelde rahvas kogunevat viha ja vene inimese valmisolekut asuda kartmatult oma teotatud au kaitsmisele. Talupojad elavad kannatlikult ülejõukäiva töö, viletsuse, nälja, hiiglasuurte maksude, mõisnike ja ametnike irvitamise all, ent kui solvatakse nende au, nende tütarde, pruutide ja naiste au, siis muutuvad nad järelandmatuteks.

„Zaitsovos“ astuvad talupojad välja vastuseks neiu solvamise eest; „Jedrovos“ viivad talupojad Pugatšovi juurde arveteõiendamiseks oma härra, autori sõnade järgi hea ja inimarmastava mõisniku, kes teenis talupoegade viha sellega, et häbistas nende tütreid. „Gorodnjas“ kannatab pärisorjast haritlane alandamist senikaua, kuni talle tehakse ettepanek varjata abiellumisega härra armukese pattu. Autusele eelistab ta peksu, soldatiks-andmist, surma.

Nende episoodide sarnasus ei ole juhuslik. Nad osutavad pärisorjuse kõige nõrgemale kohale. Härradele ei tule pähegi, et nende äravaevatud ja püüdlikult demoraliseeritavatel orjadel võib olla aumõiste, sest ise on nad selle ammu kaotanud, muide on see eluala aga kõige ohtlikum: Radištševi arvates põhjustab ta kõige sagedamini rahulolematust. Ühe „Hingelt ja seisundilt orja vastas seisavad kümned au märtrid, kõrge moraaliga ja tõeliselt kartmatute inimeste eeskujud, keda võib mõõlmatult suurema õigusega kui nende kõrke omanikke nimetada püha nimega Inimene. Usk vene rahva suurepärasesse moraalsetesse omadustesse ja tema andekusse, mis on arendatud pärisorjast haritlase kujus „Gorodnjas“ ja teistes peatükkides, võimaldavad Radištševil kujutleda tuleviku optimistlikult. „Oo! kui ränkade ahelatega rõhutud orjad purustaksid oma meeletehes raevutsedes endi vabadust takistavate raudadega meie pead, oma ebainimlike isandate pead ja niisutaksid meie verega oma põlde! Mida kaotaks sellega riik? Varsti sirguksid neist vägevad mehed rõhutud sugupõlve asendamiseks; nemad oleksid aga juba teistsuguste mõtetega ja rõhumisest vabad. See pole mitte unistus. Mu pilk läbib aja tiheda eesriide, mis varjab meie silme eest tulevikku. Mu pilk läbib terve sajandi“.

Radištšev ähvardab mõisnikke rahulolematuse ja talupoegade mässu paratamatusega: „oma teel takistatud jõe vool muutub seda tugevamaks, mida tugevamat vastupanu ta kohtab. Kui ta aga ükskord tammi läbi murrab, siis ei või enam miski tema teed takistada. Niisugused on meie vennad, keda me peame ahelais. Ootavad juhust ja tundi. Kell lööb. Kiiresti haarab see metsik häving kõik. Me näeme oma ümber mõõka ja mürki. Surm ja põletamine on meile tasuks meie karmuse ja ebainimlikkuse eest. Mida aeglasemad ja kangkaelsemad me olime nende ahelate purustamises, seda ägedamad on nad oma kättemaksus“.

Et muuta sõnu veenvamaks, tuletab ta meelde hiljutist mõisnikele hirmutavat minevikku — Pugatšovi ülestõusu, arvukaid mõisnike tapmisi, mõisade põletamisi jne.

Rahva viha kõiki avaldusi, nii üksikute mõisnike tapmist, kui ka Pugatšovi ülestõusu peab Radištšev rõhutamise seadusepäraseks tagajärjeks ja õigustab talupoegi. Kodanikena oleksid nad pidanud otsima kaitset seaduselt. Seadus neid ei kaitse, jätab nad järelikult kodanikuõigusteta. Jääb järgi iga inimese looduslik õigus — endakaitse.

Pugatšovi ülestõusu õigustades ei soovi Radištšev selle kordumist sel kujul nagu see toimus. Mitte sellepärast, et tal oleks mõisnikest kahju, ei, vaid sellepärast, et ta näeb selle perspektiivitust. Talupojad, soovides rõhumisest vabaneda, „otsisid rohkem kättemaksurõõmu, kui ahelate maharaputamise kasu“. Pärisorjuse tõeline kaotamine on aga Radištševi arvates võimalik ainult koos ahelate tõelise maharaputamisega — isevalitsuse kaotamisega. Ent teiselt poolt on ka vabariiklik valitsemisviis iseenesest halb, kui riigis ei ole kodanike tõelist võrdsust. Näitena toob Radištšev Ameerika, maa, mida ta ise 80-ndate aastate algul oodis „Vabadus“ nimetas õnnistatud maaks. Mõni aasta pärast revolutsiooni märkas Radištšev kodanliku demokraatia vastuolusid. Ameerika on vabariik, Ameerika on rikas maa, kuid see rikkus on ostetud mustade orjade vere ja pisarate hinnaga. Vaieldes iseendaga hüüab Radištšev: „Ja me nimetame laostatud maad õnnistatuks sellepärast, et tema väljad ei ole kinni kasvanud okaspõõsastega ja põldudel on külluses mitmesuguseid taimi.

Nimetame õnnistatuks maad, kus sada uhket kodanikku upuvad küllusse, tuhanded on aga näljas ja peavarjuta palavuse ja külma eest. Oh, et jälle tühjeneksid need külluslikud maad, et okaspõõsas ja karuohakas, ajades oma juured sügavale, hävitaksid kõik Ameerika kallid saavutused!“

Kõneldes Ameerikast, mõtleb Radištšev muidugi Venemaad, kuid kodanliku vabariigi piiratuse mõistmise tõsiasia ise näitab vene mõtleja suurust.

Viide Ameerikale, vabariigile, kes andis õigused sadadele ja jättis tuhanded orjusse, aitab selgitada peatüki „Hotilov“ mõtet, peatüki, mida mõista on raskem kui kõiki ülejäänud peatükke. Nimetus „Tuleviku projekt“ ja tekst ise kõnelevad sugugi mitte kahemõtteliselt sellest, et jutt on tulevikust. Nii „projekti“ näiline autor, suur riigitegelane kui ka tema kaaskodanikud on inimesed, kes elavad mõnikümmend aastat pärast Radištševit ja tema kaasaegseid.

Esimene etapp on läbitud: isevalitsus on kukutatud. Vaba Venemaa on asunud hüvangu teele. On lõppenud vallutussõjad ja usuline vihavaen, ei ole „kodanlikke lahkhelisid“, kõigi ainus valitseja on seadus, haridus- ja kasvatusüsteem on paranenud, perekond on kindlustunud, inimesed austavad teineteist.

Kuid täielikku heaolu ei ole. Maal kehtib pärisorjus, talupojad on endiselt orjuses. Riigi hüvangu, inimarmastuse ja ühiskondliku rahu huvides tuleb kaotada orjus. Et „projekti“ autor saab nagu rändurgi aru, et aadlikud hakkavad talupoegade viibimatule vabastamisele vastu vaidlema, kavandab ta reformide programmi, mis viivad järk-järgult pärisorjuse kaotamiseni.

Nii arvab Radištšev, et kui talupoegade vabastamine viiaksegi läbi „ülalt poolt“, siis mitte varem kui isevalitsus on hävitatud.

„Hotilov“ on üks neist peatükkidest, kus Radištšev esineb dekabrismi vahetu eelkäijana. Ent see, mida dekabristid kujutlesid ainuvõimalikuna ja ainuõigena — aadlike revolutsioon ja seejärel pärisorjuse kaotamine, on Radištševile vaid üks võimalik pääsetee ummikust, kuhu Venemaa on aetud.

Et ta aga vähe usub aadlike revolutsioonilisusesse ja

nende valmisolekusse talurahvast vabastada, siis peab ta õigemaks ja reaalsemaks teist teed — talurahva revolutsiooni teed.

VI

Radištševi positiivsed ideaalid. Radištšev keskkonna ja isiksuse vastastikkustest suhetest. Kirjanduse tähtsus. Raamatu kompositsioon.

Mida siis õieti taotleb „Teekonna“ autor? Missugune on tema positiivne ideaal? Tulevane Venemaa on Radištševi kujutluses vabariik, või täpsemalt, vabariikide liit, „väikeste tähtede“ kogu. Seal säilitatakse seisuste võrdsus. Kõik töötavad. Maa kuulub neile, kes seda harivad — talupoegadele, võim — rahvale. Seadused kaitsevad inimese õigusi ja nende omandust, mille kaotamist Radištšev peab võimatuks ja mittevajalikuks. Usu valik on igaühe südametunnistuse asi ja riik sellele vahele ei sega. Tsensuur on kaotatud, kõik võivad oma mõtteid vabalt väljendada ja riigikorda arvustada. Haridus on kõigile kättesaadav ja emakeelne.

Ei ole raske märgata Radištševi vaadete utoopilist iseloomu. Ta ei mõistnud ega võinud mõista, et Venemaa pidi läbi tegema kapitalistliku arenemise tee, et maa eraomanduse säilitamine (kui selline vabariik, mida kujutles Radištšev, oleks tekkinudki vastupidi ajaloo seadustele) oleks uuesti viinud sotsiaalse ebavõrdsuseni. Ent kui pidada meeles, et see kõik on kirjutatud XVIII sajandil, siis on selge ka teine asjaolu: suur vene revolutsionäär oli oma Lääne-Euroopa kaasvendadest ja vene järgmise sugupõlve revolutsionääridest — dekabristidest järjekindlam, demokraatlikum ja revolutsioonilisem. Oma poliitiliste vaadete poolest on ta paljuski XIX sajandi 60-ndate aastate revolutsioonilise demokraatia juhi N. G. Tšernõševski eelkäijaks.

Radištšev on veendunud revolutsiooni ja selle õiglase korra kehtestamise paratamatuses, millest ta unistas, kuid ta teab samuti, et see päev on väga kaugel: „oh, paljude miljonite kurb saatus, sinu lõpp on peidus isegi minu lastelaste silme eest“. Nende kahe seisukoha liitmine põhjustab raamatu traagilise, kuid mitte pessimistliku tooni. „Teekond“ õpetab mehisust, oskust vaadata tõele näkku ja valmisolekut võitluseks.

Võitluses inimkonna tulevase õnne eest peab inimene etendama suurt osa. Tunnustades keskkonna tohutu suurt ja otsustavat tähtsust, näitab Radištšev nii „Teekonnas“ kui ka „Ušakovi elus“ korduvalt üksiku inimese tähtsust, isiksuse tähtsust.

Muidugi ei ole kerge selle tee, kes astub võitlusse. Tema vastu on võimu jõud, keskkonna rutiinsus, ümbritsevate vaenulikkus. „Orjadele on omane soov näha kõiki ahelates. Ühesugune saatus kergendab nende saatust, kellegi üleolek aga vaevab nende mõistust ja hinge“. „Orjuse kirglikud kaitsjad, kelle käes on võim ja relvad ning kes ise on pandud ahelasse, on selle kõige ägedamad jutlustajad. Tundub, et orjades on vabaduse vaim sel määral otsa lõppenud, et nad mitte ainult ei soovi oma kannatustele lõppu teha, vaid neil on raske näha, et teised on vabad“. Sellepärast on kurb Krestjankini saatus, kes püüab säilitada ausust autute ametnike hulgas ja üksinda kergendada talupoegade saatust. Sellepärast osutus asjatuks aadliku õilis tegu „Gorodnjas“, kes tahtis pehmendada ühe oma talupoja saatust.

Kuid inimene ei tohi alistuda. Halva eeskuju mõju on hiiglasuur, kuid ka hea eeskuju ei möödu asjata. Anjuta õilis ema oskas tütart kasvatada, Anjuta puhtus ja kasiinus võivad aga omakorda päästa kõlvatusest ja laostumisest noori hingi, nimelt noori, sest kurjus ja kõlvatus on neid vähem puutunud ja rikkunud. „Ära ärritu kui sinust läheb mööda kõlvatuses kalgistunu, hävituse kai-

sutustes hallistunu... Tema süda on juba kivi, ta hing on kattunud teemantkoorega... Ent ära lase mööda minna noort, kes on ilu hädaohtlike võlude köidikus, püüa ta oma võrku. Ta tundub uhkena, kõrgina, tormakana, häbematuna, jultununa, pirtsakana, kergesti haavavana. Kuid ta süda annab järele sinu mõjule ja avaneb sinu heategeva eeskuju tajumiseks”.

Talupoja eeskuju, kes mehiselt kaitses oma pruuti, oli signaaliks talupoegade mässule „Zaitsovos”. Pugatšov, kes töötas talupoegadele vabadust, suutis endaga kaasa tõmmata tunduva osa Venemaast.

Lutherist kõneleb Radištšev erilise austuseta ja Muhamedist ilmse vaenulikkusega, kuid ta juhib tähelepanu nende õpetuse ajaloolisele tähtsusele, mis ühendas inimesi nende ümber. Peeter I oli võimukas isevalitseja, kes „hävitas oma isamaa metsiku vabaduse viimased tunnused”, kuid tal on õigus ennast nimetada suureks valitsejaks, sest ta „andis esimesena tõuke nii tohutule mürakale, mis oli tegevuseta nagu algaine”.

Kõik need vägagi erinevad näited kõnelevad ühest ja samast — inimesiksuse jõust, eeskuju mõjust. Hea eeskuju ei kao jäljetult nagu halbgi.

„Pisimgi säde, mis on langenud kuumendatud ainele, põhjustab suure tulekahju; elektrijõud voolab katkematult ja hetkeliselt kõikjal, kus ta vaid leiab juhi. Nii-samasugune on ka inimese mõistuse omadus. Vaevalt on üks suutnud, julgenud, söandanud end jõugust esile tõsta, kui kogu ümbrus kuumeneb tulest ja lendab nagu rauapuru ühinema võimsa magnetiga. Ent on tarvis tingimusi, on tarvis nende võitlust, ilma selleta aga heidab Jan Hus tuleriidal hinge, Galilei satub vanglasse, teie sõber suletakse Ilimskisse. Kuid aeg, ettevalmistamine, kõrvaldab kõik tõkked. Lutherist sai ümberkujundaja, Descartes'ist ümberkujundaja, ja nagu liikumisseaduste tagajärjel kandub ühele kerale antud tõuge edasi kõigile, mis seisavad tema teel... nii valgub ka

vaimu elekter, üks kord tekkides, laiali kogu ümbruses ja püüdleb, nagu vedelikudki, tasakaalule (niveau) ja võrdsusele“, kirjutas Radištšev hiljem traktaadis „Inimesest, tema surelikkusest ja surematusest“.

Kõik inimesed ei ole suured inimesed. Kuid iga inimese kohus on soodustada asjaolude tugevnemist, mis aitaksid kaasa progressiivsete ideede levimisele. Isikliku mehisuse eeskuju jõudu on näidatud „Feodor Vassiljevitsš Ušakovi elus“. Tugevaks ja usaldusväärivaks relvaks on kirjaniku sõna.

„Teekond“ algab kirjaniku kui inimkonna õnne eest arenevast võitlusest aktiivse osavõtja tähtsuse jaatamisega. „Tajusin, et igäühel on võimalus võtta osa oma taoliste heategemisest. — See on mõte, mis mind õhutas kirjutama seda, mida sa lugema hakkad. Ent kui ma leian kellegi, ütlesin ma endale, kes mu kavatsuse heaks kiidab; kes õilsa eesmärgi nimel ei halvusta ebaõnnestunud mõttekujutust; kes minuga koos tunneb kaasa oma kaasvendade kannatustele; kes mind mu liikumises toetab, kas ei kannu siis minu poolt alustatud töö kahekordset vilja?“

Sellele mõttele pöördub Radištšev uuesti tagasi „Podberjozjes“. Näidanud ebausule levikut mitmesugustel ajaloolistel ajastutel, avaldab ta soovi, et keegi kirjutaks usu ja filosoofia ajaloo ning märgib: „Selle kirjaniku töö ei ole kasutu, sest et meie mõttekäiku tõele ja eksitusse paljastades päästab ta vähemalt mõnedki hukutavalt teelt ja sulgeb tee harimatusele“. Järelikult on inimlikul sõnal suur mõju. Meid ei tohi segadusse ajada see, et ta ei avalda mõju kõigile. Need mõtisklused on erilise tähtsusega selletõttu, et nad järgnevad vahetult „Spasskaja polestile“. Las selle maailma valitseja naeratab pilkavalt ja kortsutab otsaesist, kui ta on kuulnud tõde. Tõde leiab tee vähem rikutud südamesse: „Kirjanik on õnnis, kui ta oma loomingu suutnud valgustada kas või üht inimest, õnnis,

kui ta on kas või ühte südamesse külvanud voo-
ruse“.

Vastupidi sellele, mida Radištšev hiljem juurdlusel tun-
nistas, ei lase ta end sugugi kuulsusest võrgutada. Ta
teab kui okkiline on kirjaniku tee ja jutustab selle tee
raskustest peatükis „Toržok“. Maailma valitsejad mitte
ainult kortsutavad otsaesist. Nad ehitavad tõkkeid, mis
takistavad tõe levikut, panevad sõnavabadusele päitsed
pähe. Igaüht, kes julgeb võimu vastu välja astuda,
hakatakse taga kiusama ja ta riskib eluga.

Radištšev mõistab järsult hukka tsensuuri, viitab selle
poolt tekitatavale kahjule ning väidab samal ajal, et
inimese mõte on surematu.

Suurem osa peatükis toodud näiteist tõestavad, et ei
tsensuur ega raamatute põletamine, ei irkvisitsioon ega
salajane kantselei suuda peatada ideede levinemist, kui
neil on alus ajaloolises protsessis. Paganlikud keisrid
põletasid kristlikke raamatuid ja piinasid nende autoreid,
ent kristlus võitis „ja on praegugi usaldusväärseks tõen-
diks selle kohta, et mõtete ja arvamuste tagakiusamised
ei ole mitte et üksnes suutelised neid hävitama, vaid
juurutavad ja levitavad neid“. Rooma senat käskis
keisri ees libitsedes ära põletada raamatu, mis ülistas
vabariiklikke ideid. „Ent sellest jäid järele paljud ära-
kirjad. Seda enam“, kõneleb Tacitus, „võib naerda
nende püüete üle, kes unistavad, et nad suudavad oma
kõikvõimsusega hävitada tulevase sugupõlve mälestusi.
Kuigi võim tõttab mõistust hukkama, häbistab ja solvab
ta oma määratsemisega iseennast, mõistusele toob ta
aga au“.

Tagakiusamiste tuhandeaastane ajalugu ei ole kunagi
andnud soovitud tagajärgi. Raamatu võib ära põletada,
selle autori võib tappa, kuid mõte jääb alles. Ajaloo
arenemise edasine käik näitab, millisel määral oli kir-
janikul õigus ja et mida progressiivsemad on tema
ideed, seda suurem häbi tabab tagakiusajaid.

Sõna kui „jumaliku sõna“ jaatamine, mis on igavene, surematu, kõikvõimas ja kutsutud võitlema maailma ebatäiuslikkusega, moodustab poemi „Maailma loomine“ põhilise sisu, mille Radištšev esialgu paigutas peatükki „Tver“, oodi „Vabadus“ järele.

On täiesti seaduspärane, et „Teekond“ lõpeb suurima kujuga kõigist vene kirjanikest, kes eelnesid Radištševile. Esialgses variandis jutustati viimases peatükis inimesest, kes hukkub keskkonna ja asjaolude mõjul: ränduri silme ees lõpetas ta oma elu enesetapmisega. Radištšev tegi lõpu ümber, lõpetades raamatu „Sõnaga Lomonossovist“. See peatükk annab vastuse „Teekonnas“ ülesseatud põhilistele küsimustele: ta näitab vene rahvas peituvaid protentsiaalseid võimalusi: tema andekust, jõudu ja energiat, ent peale selle, ja, see on võib olla kõige tähtsam, kõneleb inimese tahte ja visaduse tähtsusest, isiksuse tähtsusest, kirjaniku osast, tohutu suurest mõjust, mida võib avaldada kirjaniku mõte, mis väljendab õigesti inimkonna kaasaegseid vajadusi, kaas-aegsetele ja järeltulevatele sugupõlvedele.

Suure vene õpetlase tähtsust füüsika ja keemia alal alahindab Radištšev arvatavasti sellepärast, et osa Lomonossovi töid olid talle jäänud tundmatuks. Selle tasuks aga asetab ta väga kõrgele Lomonossovi filoloogilised tööd ja luule, kuigi ta tõesti suurt kuju taaselustada püüdes ei varja ka tema varjukülgi. Lomonossov on inimene ega suutnud alati vastu panna teda ümbritseva keskkonna mõjule. „Pidades kinni tsaaride ees libitsemise üldisest tavast, kes sageli mitte ainult ei vääri sulava häälega lauldud kiitust, vaid isegi undavat kili-semist, ülistasid sa värssides Jelisavetat. Ning kui tõe ja järelepõlve solvamata oleks võimalik, annaksin ma selle sinu heategeva hinge austamise nimel sulle andeks“.

Lomonossovi voorused, tema „teened ühiskonnale“ on mitu korda suuremad tema puudustest. Ta alustab uut

ajastut vene luule ajaloos, avaldab oma teoreetiliste tööde ja veel rohkem praktilise tegevusega tohutu suurt mõju kaasaegsetele, „mõjutades erinevalt oma kaaskodanikke, ta avas üldisele mõistusele mitmesugused tunnetused“.

Lomonossovi loomingu otsesel mõjul sünnib teine suurepärase luuletaja: „Ent kui te teate, milline mõju on suurmehe mõistusel üldisele mõistusele, siis teadke ka, et suurmees võib sünnitada suurmeest; ja see on sinu võidupärg. Oo Lomonossov, sa löid Sumarokovi“.

Radištšev oli teadlik tema poolt mainitud luuletajate isiklikust vihaaenust ja ikkagi on tal ajalooliselt õigus: luules arendab Sumarokov Lomonossovi poolt alustatud joont, kuigi teistsuguste vahenditega. Lomonossovil ei ole Sumarokovile võrdset õpilast proosa alal, kõneleb Radištšev, ja siingi on märgata tema mõju jälgi: „Võrdle seda, mis on kirjutatud enne Lomonossovi ja seda, mis on kirjutatud pärast teda, tema proosa mõju on kõigile arusaadav“.

Kuigi vene kirjandus ei muutunud pärast Lomonossovit täiuslikuks ja ka Radištšev ise ei olnud paljuski nõus tema luule põhimõtetega, peab järelepõlv olema Lomonossovile alati tänulik: „Kas sellepärast ei ole siis tunnustamiseväärilised julged kirjanikud, kes tõusid üles hukkamise ja kõikvõimsuse vastu, et nad ei suutnud inimkonda päästa ahelatest ja vangipõlvest?“ See viimane, nagu möödaminnes tehtud märkus kõneleb sellest, et Radištšev mõtleb Lomonossovist kõneldes kogu aeg endast ja oma raamatust. Kas see avaldab mingisugustki mõju, saavutab oma eesmärgi, mis on ülesseatud raamatu alguses, pühenduses?

Sellele küsimusele, mis ei ole tähtis niivõrd Lomonossovile, kuivõrd talle endale, vastab Radištšev luulesõna võrdlemisega selle esimese tõukega, mis jumal andis maailma loomisel: „Esimene tõuge oli loomises kõikvõimas; maailma kogu imepärasmus, kogu tema ilu on ainult

tagajärg. Just nii mõistan ma suurvaimu mõju kaasaegsete või järeltulijate vaimule; just nii mõistan ma mõistuse mõju mõistusele“.

Inimisiksuse, mõistuse ja trükisõna jõu jaatamine vastab „Teekonna“ algusele, lahendades lõplikult küsimuse võitluse otstarbekohasusest sajalõualise koletisega, kes nii tihti sundis raamatu kangelast meelt heitma.

Isevalitsuslik-pärisorjuslik Venemaa on „Teekonnas“ esitatud niisuguse täielikkusega, et raamatus kujutatud kangelane pidi olema tõesti geniaalne inimene selleks, et kõike mõne päeva kestel märgata ja läbi mõelda. Ebaõige on mõnede uurijate kinnitus, et „Teekonna“ kompositsiooniline ehitus olevat kohandatud ränduri ümberkasvamise näitamisele, kes muutub nädala jooksul sentimentaalsest unistajast revolutsiooniliseks võitlejaks. Radištšev räägib sellest, et tegelikkus kasvatab inimesi; see on õige, kuid ta rõhutab mitmust, kummutades seega teataval määral ka legendi oma üksikolekust.

Nende hulka, kes kahtlesid kehtiva korra õigluses, kuuluvad: T..., kes peatükis „Tšudovo“ jutustab sisterbeki ülema pöörasest bürokratismist; Krestjankin, kes püüdis talupoegi päästa („Zaitsovo“); ränduriga Tveris kohtunud luuletaja, oodi „Vabadus“ ja „Sõna Lomonosovist“ autor; teekaaslane „Toržokis“, kes astub julgelt välja tsensuuri vastu ja toob esmakordselt esile Radištševile kõige tähtsama idee mõtte surematuse kohta; inimene, kelle paberid rändur leiab; kahe „Tuleviku projekti“ ja jutustuse autor talupoegade müümisest (peatükid „Hotilov“, „Võdropusk“, „Mednoje“); suure kõne isamaa väarikate poegade kasvatamisest peab ka Krestsõ aadlik.

Neist kolm (Krestjankin, T... ja „Projektide“ autor) on ränduri vanad tuttavad. Kolm on teel juhuslikult kohatud inimesed. Kui neile veel lisada inimarmastav mõisnik „Gorodnjas“ ja „tundeline sõber“, keda meenu-tatakse „Võšni Volotškoi“, siis selgub, et rändur ei ole

üksi oma kirgliku orjuseneedmisega. Uheksa ausat inimest, mitte orja ega rõhujat, vaid kodanikku, kellest igaüks on väärt kandma nime Inimene, kes on kujutatud ühes raamatus, ei ole sugugi vähe. Neile võib lisada veel kümnenda: kuidas ka reaalne Aleksei Mihhailovitš Kutuzov oleks suhtunud Radištševi ideedesse, ent too A. M. K., kellele „Teekond“ on pühendatud, on mitte ainult autori lähim sõber, vaid ka tema „kaasatundja“.

Neist ausatest inimestest sammub igaüks oma teed, sest nende „arvamused“ on erinevad. Ei ole raske märgata erinevust „Tuleviku projekti“ ja „Vabaduse“ autorite, jutustaja „Tšudovos“ ja tsensuuri üle mõtiskleva inimese vaadetes. Vihates kurjust, otsivad nad erinevaid teid selle väljajuurimiseks. Ühed loobuvad võitlusest (võibolla ajutiselt), teised võitlevad trükisõna abil, kolmandad unistavad reformidest, neljandad kutsuvad üles revolutsioonile. Ühendanud oma kangelased kaastundega rahva vastu, näitaš Radištšev, et nende lahku minekud on ajutised, peamine on aga see, et rändur ei ole sugugi üks, et rõhumine mitte üksnes põhjustab esialgu veel stiihilise vastupanu talupoegade poolt, vaid kasvatab ka võitlejaid, kes pärinevad samast keskkonnast, mille valdava enamuse moodustavad autori poolt vihatud orjad-rõhujad, kes maitsevad rahulikult orjuse vilja.

Peatükid, mis on kirjutatud teiste inimeste nimel, on väga lähedased neile, kus on jutt ränduri enda mõtetest ja tunnetest, sellepärast on nad oma kõikehõlmavuses ühtsed. Sellest hoolimata teeb mitme kangelase olemasolu „Teekonna“ kompositsioonilise ehituse erakordselt omapäraseks. Lühikesed lüürilised monoloogid sulavad kokku ränduri pihtimuse põhilise vooluga ja muutuvad ühinedes ühtseks, jagamatuks, kurvaks, kuid ähvardavaks tervikuks nagu needki, kes neid lausuvad, sulavad kokku tõelise patrioodi, isamaa väärrika poja ühtseks kujuks, kes kogu hingega tunneb kaasa rahva kannatustele.

Häda seisab selles, et isegi siiralt talupoegadele kaasa-
tundvad inimesed ei suuda leida nendega ühist keelt.
Ainuüksi isanda kaariku või aadlikuue nägemisel jook-
sevad lapsed igas suunas laiali („Katkend teekonnast
*** T.-sse“). Kui talupojad veenduvad, et nende ees on
heatahtlik inimene, siis jutustavad nad talle oma elust,
ent ka kõige siirama vestluse ajal ei kao piir härra ja
talupoja vahel. Reisija kuuleb vaikides ära talupoja
sõnad peatükis „Ljubani“: „Küllap sa vist minu nahka
ronida ei taha, härra“, naiste õiglased etteheited „Peš-
kis“; tema juuresolek on Anjuta perekonnale rusuv ja
ebameeldiv; pimedale laulikule ei ole tema armuand
vajalik jne.

Radištševi poolt esiletoodud lõhe tema positiivse kan-
gelase ja talurahva vahel kõneleb veel kord „Teekonna“
sügavast ajaloolisest tõepärasusest. Ent erinevalt dekab-
ristidest otsib Radištšev teed rahvale lähenemiseks ja
peab võimalikuks selle leidmist.

Peatükis „Gorodnja“ kirjutab rändur pärast pärisorjust
haritlase jutustuse ümberjutustamist: „surusin ta oma
südame vastu. Tema nägu muutus taas rõõmsaks“.
„Veel ei ole kõik kadunud; sa relvastad mu hinge“, ütles
ta mulle, „kurbuse vastu, sest sa andsid mulle tunda, et
minu häda ei ole lõputu“.

Mida rändur ütles nekrutile, see ei ole teada, kuid
vaevalt võis vaikiv kaisutus sundida pärisorja mitte
ainult panna uskuma aadliku kaastunnet, vaid ka r e l-
v a s t a d a tema hinge usuga, et tema häda (see häda on
aga pärisorjuslik sõltuvus) ei ole igavene.

Esitatud episood on erakordselt tähtis nagu nekruti
kuju isegi. Aruka ja andeka inimesena on ta üks neist,
esialgu veel vähestest talupoegadest, kes on teadliku
protesti idee kehastajateks orjuse vastu. Niisugust
tüüpi inimesed peavadki Radištševi arvates olema sel-
leks ühendavaks lüliks, mis ühendab talupoegade stiihi-
lise protesti nendest kaugelasetsevate ränduri ja tema

sõprade taoliste võitlejatega rahva vabaduse eest. Võibolla liitub nendega seminarist, keda reisija kohtas Podberjozjes, muidugi kui ta loobub vabamüürlikest illusioonidest. Just neile inimesterühmadele: aadliintelligentsile, aadliklassi mittekuuluvatele haritlastele ja vähestele kirjaoskajatele talupoegadele suunabki Radištšev oma üleskutse „Teekonnas“.

VII

Küsimus „Teekonna“ stiilist. Realismi ja sentimentalismi elementide suhe.

Oma raamatuga püüdis Radištšev suurendada nende arvu, „kes tunnevad kaasa oma kaasvendade hädale“. Selle ülesande lahendamisel lähtus ta kujutlusest, et „närvisüsteemi helluse ja ärritatavuse tõttu kiudude ehituses on inimene kõigist osavõtlikum olevus“, nagu on öeldud „Traktaadis inimesest, tema surelikkusest ja surematusest“, mis on tunduval määral raamatu „Teekond Peterburist Moskvasse“ filosoofiliseks põhjenduseks.

„Osavõtlikkus“ on joon, mis on kirjaniku arvates omane isegi loomadele: „metsloomad kogunevad oma hingeheitva venna juurde“. Seda enam on see omadus arenenud inimeses. Ta suudab haletseda elutuid asju: sõjast purustatud hooneid, maaväringust segipaisatud maad.

Veel rohkem puudutavad teda elavate olevuste kannatused. „Harjununa ennast kõigega kohandama, näeb inimene kannatajas ennast ja tunneb valu. Kogu niisugune tunne, mis meid silmaorganite kaudu läbib, põhjustab meis hirmu ja õudust. Ent piinlev sirin, ohkamine, oie, karje, vingumine, kähisemine viivad meid tasakalust välja, ergutavad ägedust. Tunne ennetab mõistuse või, veel enam, inimene muutub sel hetkel üleni tundeks, mõistus vaikib ja loodus kannatab“.

Kui inimese „osavõtlikkus“ eluta asjade vastu leiab teataval määral kinnitust ränduri suhtumises Novgorodisse, siis teiste inimeste kannatustele tähtmatu kaasatundmise mõtte eredaks illustratsiooniks on see koht peatükis „Mednoje“, kus on öeldud, et isegi „kõige kõvemad olid puudutatud“ õnnetute pisaraist ja nuuksumisest.

„Inimene kurvastab koos inimesega, niisamuti on koos temaga rõõmus. Astudes sisse hoonesse, kus lõbusus puistas südamesse oma elustavat värvust, kus pidutsetajate ümber kõik särab rõõmust... ütle, kui sa pole Alceste ega Timon, kas ei laula sa lauljatega kaasa, kas ei suurenda sa tantsijate ringi?... Ent tea, et sa ei ole üksnes olevus, kes tunneb kaasa kõigele tunduvale, vaid oled järeleaimav olevus. Kui sa võid kaotada aru koos arututega, siis seal, kus Bacchus hiilgab relvis, muutud sa tingimata bacchuslaseks“ („Inimesest, tema surelikkusest ja surematusest“).

Sellele inimesele omasele teiste inimeste kannatustest ja rõõmudest „osavõtlikkuse“ tundele on Radištševi arvates rajatud kunst. Ta võib põhjustada kaaskannatust, valu, viha, haledust, sundida vaatajat või lugejat elama läbi sedasama, mida kangelane läbi elab.

„Ütle, kas ei kägista madu ka sind, kui sa näed Laokooni raidkuju?... Kas sa oled uurinud kõike, mis sinus toimub, kui sa näed häbist Voltaire'i, Racine'i, Shakespeare'i, Metastasio, Molière'i ja paljude teiste, sealhulgas ka meie Sumarokovi surematuid teoseid? Kas mitte sinusse ei taha Merope kätt tõstes torgata kinžaali?“

„Oo tundelisuus, oo hinge magus ja okkiline omadus! Sinuga olen õnnis, sinuga ma kannatan!“ — lõpetab Radištšev selle osa traktaadist, mis on kõige tähtsam tema stiili iseärasuste mõistmiseks. Edasi on arendatud neidsamu mõtteid, neid argumentidega kinnitatud, näidatud eeskuju mõju jms. Siin me neid ei esita, sest

antud teoreetiliste seisukohtade parimaks konkretiseerimiseks on „Teekond“.

„Tundelisus“ oli sentimentalismi alfa ja omega. Järeltult seisab Radištšev, tunnustades selle üheks inimese „loomuse“ põhiomaduseks, ühes reas oma kaasaegsetega? See on nii ega ole ka nii. Et sellele küsimusele vastata, tuleb „Teekonda“ vaadelda seoses teiste sentimentalistide teostega.

Kõigi sentimentaalsete teoste keskpunktiks on üksiku inimolendi kujutamine, keda rõhub ühiskond ja inimese tundelise iseloomu jaatamine, mis on klassitsismi seisukohalt „mõistmatu“.

Kangelase ja ühiskonna kokkupõrke iseloomu ja tema suhtumise ümbrusse määratleb kirjaniku ühiskondlik-poliitiline positsioon. Heraskovi, Verjovkini draamade, Karamzini jutustuste ja „Vene maailmaränduri kirjade“ kangelane on teadlik ühiskondlike vastuolude olemasolust ja sellest, et maailmas on õnnetu inimesi. Küsimus on selles, kes need inimesed on ja millist teed tuleb minna, et nende saatust kergendada.

Aadlikirjanike seisukohalt võib igaüks olla „õnnetu“. Heraskovile on selleks kehvik, kes sureb nälga, aadlik, kellele õelad sugulased ei päranda; Verjovkinile õilis aadlineu, keda on solvanud pugatšovlased; Karamzinile talunaine Liisa, kelle aadlik on ära meelitanud, armuandi paluv kerjuspoiss ja ... 1789. aastal Prantsuse kuningas Louis XVI, kellelt oli võetud tema võimutäius. Lühidalt, selleks on inimene, mõiste, mis aadlikirjanikele seisab väljaspool sotsiaalseid kategooriaid. Nad haletsevad kõiki ühetaoliselt, et aga kerjusele on kergem anda viiekopikalist kui lohutada Louis XVI või Marie-Antoinette'i, siis on haledus viimaste vastu tugevam, sügavam.

Kõiki kannatajaid abistada ei saa. Jääb üle vaid haletseda inimesi, kes kannatavad maailma ebatäiuslikkuse all ja leppida alandlikult saatuse tahtega.

Ta oli tundehell, tal oli vagur süda.

Autasu tundlike jaoks looja varund on.

Ta pisarsilmi abistas, kui nägi kuskil häda... —

neis Žukovski sõnades peitub selle passiivse, sihitu ja lõppkokkuvõttes ükskõikse kaastunde parim iseloomustus.

Ükskõiksus tõelise kannatuse vastu tuleb selgelt esile Karamzini „Vene maailmaränduri kirjades“, eriti Bedlami hullumaja külastamise stseenis Londonis. Karamzin jutustab kaastundlikult ja pikalt naistest, keda oli ajanud hulluks „inimsüdame kõige õrnem kirj“ — armastus, ent edasi loeme: „Meeste hulgast sundisid paljud meid naerma. Üks kujutleb, et ta on suurtükk ja kõmmutab vahetpidamatult oma suuga; teine mõmiseb nagu karu ja käib käpukil. Pöörased istuvad eraldi; mõned on seina külge aheldatud.“ Kui me „Kirjade“ kogu teksti ei tunneks, võiks arvata, et Karamzin irvitab oma kangelase üle. „Tundeline“ inimene, kes naerab hullude üle — raske on mõelda välja tigidamat karikatuuri, halastamatumalt paljastada selle valeliku „tundelisuse“ valelikke juuri. Kuid Karamzin ei aimagi, et ta naeris antud ridadega välja mitte hullumeelse, vaid enda, sest tundelisus on talle esteetiline mõiste. Ükskõik missugused inimsoo kannatused, mis ei ole rüütatud ilusasse vormi, ei pigista tema silmist välja ühtki pisarat. Just sellepärast annabki ta meelsasti armuande armastusväärsele naisele, korraliku välimusega vanaeidele, heale poisile ja kerjuslaulikule ning kõneleb sellise vastikusega Prantsuse ja Londoni „alamrahvast“.

„Ent kui tahate, et teil süda pahaks läheks, siis heitke õhtul pilk allmaakõrtsidesse või joogimajadesse, kus lõbutseb Londoni alatu „pööbel“! Niisugune on juba kodanlike ühiskondade saatus! Ülal ja keskel on hea, alla aga ära vaata. Ka kõige paremas veinis on pärm niisama vastiku maitsega kui kõige halvemas“. Karamzin ei taha, et ta „süda pahaks läheks“ ja ta läheb nina

kinni pigistades mööda kvartaleist, kus elab Pariisi ja Londoni kehvistu, ka Venemaal otsib ta oma kangelasi rohkem ülalt ja keskelt, „heitmata pilku alla, sest on ju „Vaene Liisa“ hale jutt õnne võimatusest maa peal, mitte aga reaalse talutüdruku lugu.

„Tundelisuus, osavõtlikkus“ on Radištševi seisukohalt identsed kaastundega, kuid mitte juhuslikult võtab ta „Ušakovi elus“ kasutusele suurepärase termini — „arukas kaastunne“. Ta ei suuda Karamzini taoliselt kuningale kaasa tunda, millises olukorras see ka viibiks, sest isevalitsus on tema seisukohalt kurjuse ja rõhumise allikas ja parim, mida on võimalik inimsoo heaks teha, on „kroonitud kurjategija“ kukutada ja hukata.

Ta ei tunne kaasa laostunud aadlikule „Mednojes“ ja mõisnikele, kelle mõisad on rahva ülestõusu ajal maha põletatud. Tal ei ole põrmugi kahju mõisaprouast, kelle mehe ja kolm poega tapsid talupojad, kuigi see oleks esile kutsunud ükskõik millise teise aadlikirjaniku kaastundepisarad.

Nad on kõik rõhujad, kes on ise süüdi oma õnnetustes. Orjadena isevalitsusliku korra ees, selle sünnitiseks nad mitte ainult ei võitle isevalitsuse vastu, vaid kasutavad neile avanevaid võimalusi omataoliste rõhumiseks. Järelikult on nad ära teeninud mitte haletsuse, vaid põlguse ja vihkamise: „Purustage tema põllutööriistad, pange põlema tema rehetared, viljaaidad ja loopige tuhk põldudele laiali, just neil piinas ta inimesil märgistage ta ära kui ühiskondlik varas, et igauks teda nähes teda mitte üksnes põlgaks, vaid hoiduks tema lähedusest eemale, et mitte nakatuda tema eeskujust“.

Tõeliselt õnnetud on talupojad, kellel ei ole elementaarseid kodanikuõigusi ja inimlikke elutingimusi. Nende kannatuste pärast nutavadki rändur ja tema tuttavad, kuid need pisarad ei rahusta hinge. Nad on ainult esimeseks otseseks kajaks, millele peab järgnema järgmine samm — tegelik abi õnnetuile, ent mitte abi kopika või

rubla näol. „Kõrk armuand“ ei ole hingesuuruse tunnuseks.

„Kivistunud südamed! Milleks viljatu kaastunne“ — hüüab talupoegade müümise tunnistaja nende aadressil, kes olid puudutatud õnnetute kannatustest ega aidanud neid ainsa reaalse abiga — vabaduse kinkimisega.

„Voorus on ühiskonna hüvangule kasulike tegude harjumus“, formuleerib Radištšev täpselt. Ühiskonna hüvang seisab aga kõigepealt kahe kolmandiku vene kodanike vabastamises pärisorjusest ja kogu maa vabastamises orjusest, millesse ta on heidetud. Nii see kui teine võib Radištševi arvates toimuda ainult isevalitsuse ja pärisorjuse revolutsioonilisel teel kukutamise tagajärjel. See kõik eitab võimalust tunnistada vooruseks humaanset suhtumist kõigisse inimestesse ja asendab abstraktse „inimarmastuse“ konkreetse „inimarmastava käitemaksuga“.

Kirjanike erinev suhtumine ümbrusse määratleb nende kangelaiste iseloomu. Sterni ja Karamzini rändurid, Heraskovi sentimentaalsete draamade kangelased, kord nõustunud sellega, et maailmas valitseb kurjus, sulguvad oma voorusse. Teadmine, et voorus ei suuda maailma parandada põhjustab nende põgenemise reaalse tegelikkuse eest vabamüürluse müstilisse hauatagusesse ellu või siis soovi eralduda elu „porist“ sulgununa inimese intellektuaalse tegevuse sfääridesse: muusikasse, kunsti, kirjandusse.

Radištševi tundeline kangelane näeb mitte sugugi halvemini teistest maailmas valitsevat kurjust, ent ta teab kes on selles süüdi, mispärast tema suhtumine inimestesse, nähtustesse, mitmesugustesse tõsiasjadesse ei ole iialgi sisekaemuslik. Ta kannatab, avaldab meelepaha, põlgab, vihkab, tunneb kaasa ja püüab neid tundeid teistele edasi anda, kutsudes neid teenima ühiskonna hüvangu huve.

Klassitsismi seisukohalt peab inimese tundeline ise-

loom alluma mõistusele kui abstraktsele kategooriale, mis eksisteerib väljaspool konkreetset ruumi ja materiaalsust. Sentimentalismi aluseks on filosoofiline sensualism, mis tunnustab, et inimene tunnetab maailma aistingute kaudu. Tunde õigustamine ja selle õiguste jaatamine moodustavad sentimentalismi lahutamatu iseloomujoone. „Liialdatud kiring on häving, kiretus on kombeline surm“, ütleb Radištšev Krestsõ aadliku suu läbi. Inimene on tema kujutluses inimene lihast ja verest, meeleline ja materiaalne olend. Seetõttu ei raja Radištšev „Teekonda“ mitte tegelikkuse skemaatilisele abstraherimisele nagu seda tegid klassikaliste didaktiliste romaanide autorid, vaid konkreetsete piltide ja kujude näitamisele, mis mõjutavad kõigepealt inimese tundeid. („Tunded eelnevad mõistusele“.) Ta tahab sundida vārahtlema inimese tundlikku südant, seejärele aga viia lugejat kindlatele loogilistele järeldustele.

„Ljubanit“, „Zaitsovot“ ja „Peškit“ lugedes tajub lugeja haledust õnnetute vastu, seejärele aga hakkab mõtlema põhjuste üle, mis sünnitavad koletislikku ülekohut. Tutvudes peatükkidega „Klin“ ja „Jedrovo“ näeb lugeja selgelt talupoegade moraalset üleolekut.

Mulje konkreetsetest stseenidest ja kujudest tugevneb arvukate retooriliste hüüatuste ja küsimuste abil. „... Seadus? ... Ja sa julged lausuda seda sāravat nime? Õnnetu! Pisarad voolasid mu silmist ...“ („Ljubani“).

„Kalgisüdameline mõisnik, heida pilk oma võimualuste talupoegade lastele. Nad on peaaegu alasti. Miks? Kas mitte sina ei koormanud nende vanemaid haiguses ja hādas peale kõigi põllutööde veel obroki? Kas mitte sina ei võtnud endale veel kudumata kanga? Milleks on sulle tarvis haisevaid rābalaid, mida puudutades su hellitatud käsi tunneb jālkust ...“ („Peški“).

Niisugusi väljendusi võib tuua vāga palju, sest nendest kirendab kogu „Teekond“. Kust nende juuri ka otsida:

kas muinasvene kirjanduse jutlustest ja manitsussõnadest või Lomonossovi „Retoorikast“, nende funktsioon antud teoses sellest ei muutu. Nad kõlavad tundliku südame ja selge mõistusega inimese valu-, kurbuse ja meelepahahüetena.

Erinevalt kõigist sentimentaalsetest ränduritest ei pane Radištševi kangeline tähele ümbritsevat loodust. Heites pilgu teele, näeb ta „suurt muda kesk suve“. Pilve märkab ta sel hetkel, kui hakkab sadama vihma. Astudes välja kibitkast, et „nautida Volhovi voolu vaatepilti“, mõtleb ta Novgorodi ajaloo, lausumata sõnagi jõe ilust. Võšni Volotšokis vaatleb ta kanalit, ent ainult seepärast, et see on täis leiva ja teiste kaupadega laaditud praame: „Siin oli nähtaval maa tõeline küllus ja põlluharija ülejäägid“. „Tšudovos“ on merepilt antud mitte ränduri enda, vaid tema tuttava T... muljena. Tormi lugu oli vajalik sisterbeki ülemuse näitamiseks.

Sedasama võib märgata ka Radištševi teistes teostes. Kõneldes „Katkendis teekonnast *** I. T.-sse“ põldudest, märkab rändur neil mitte looduse ilu, vaid halba viljasaaki. „Ühe nädala päevikus“ on kalmistu vajalik ainult selleks, et kangeline võiks oma pilku varakult harjutada „lagunemise ja hävimisega“. Isegi „Siberi teekonna märkmeis“, kus looduse kirjeldamine võtab oma alla tunduva ruumi, vaadeldakse teda maa majanduse vaatekohalt.

Ainus avar maastikupilt esineb Radištševil ainult „Minu valduse kirjelduse“ alguses ja selle järgi võib eriti hästi mõista autori suhtumist loodusesse. Hall tasane maapind, mis on kaetud „viljalõikuse närtsinud jäänuste seas hallineva hõreda rohuga“, kidur karjamaa ja lahjad hulkuvad kariloomad ei rõõmusta silma. Teine asi on maa, mida armastusega puudutab inimkäsi. „See hall maapind, mis on haritud ja väetatud, kattub tiheda rohusega, mis temal rändavale pilgule paistab kaugelt suurepärase laialilaotatud vaibana... Vaata — tõusnud

tuulehoog liugleb mööda viljapõlde, hõljutab kuldseid viljakõrssi ja hämmeldanud silm näeb valgepäiset ookeani, mida silm naudib seda enam, sest ta näeb siin põlluharija juba täitunud lootust ja küpsenud looduse-
andi tema toitmiseks“.

Vilja „valgepäine ookean“, viljahakid, „need gootilise arhitektuuri hooned“, ei ole kaugeltki trafaretsed kujud. Need näitavad, et Radištšev oskas loodust näha ja temast jutustada, ent ta ei tajunud teda inimestest mõtle-
mata. Radištševile on loodus olemas ainult inimese keskkonnana. Ta on suurepärane inimese mõistuse võimsuse tunnistusena, mis teda ümber kujundab, ta on kurb orjuse ja rõhumise veelkordse tõendina, kuid iialgi ei tajuta teda neutraalsena.

Looduse estetiseerimine, mis on nii iseloomustav sentimentalistidele ja romantikutele, on Radištševile võõras. Ta ei suuda ennast lohutada suurepärase õhtupildiga nagu Karamzin. „Teekonnas“ ei kasuta ta maastikupilte ei jutustuse taustana inimese kannatustest ega kontrastina. Oma kavatsuses sihikindlana ei luba Radištšev endale midagi, mis viiks kõrvale lugeja mõtte või teda minutikski rahustaks. Mis puutub maastikupilti „Minu valduse kirjelduses“, siis ennetavad „kidur karjamaa“ ja „hall põllupind“ 30-ndate aastate Puškini „kaht kidurat puukest“ luuletuses „Mu õhetav kriitik“ ja Nekrassovi „kiduraid põlde“.

Ei ole raske jälgida, kuhu viivad vene sentimentalismi kahe voolu arenemistendentsid. Ühelt poolt jõuab Karamzini väliselt sisekaemuslikult passiivne, tegelikult aga sügavalt tagurline tundelisuus välja rumaluseni Šalikovi nutustes teostes ning on uutes ajaloolistes tingimustes Žukovski romantismi ideeliseks ja kirjandusli-
kuks aluseks, mis viib kaugele elust ja võitlusest ühiskondlike pahedega.

Suure kire ja tundeinimesena, kes kannatab kaasko-
danike hädade nägemisel, isamaa väarika pojana, patri-

oodina, kes armastab palavalt kodumaad, tema rõhujate vaenasena on Radištševi kangelane lähedane kõigile, kes astuvad XIX sajandil välja türannia vastu. Tema pale avaldub luuletajate-radištševlaste, luuletajate-dekabristide (eriti V. F. Rajeovski ja K. F. Rõljevi), noore Puškini ja Lermontovi luuletustes. Nemad arendavad edasi ka Radištševi vihashõõguvat erutatud keelt, oraatori-võitleja keelt.

Nii ulatuvad Radištševi sentimentalismist otsesed ja vahetud niidid revolutsioonilise romantismini. Ent Radištšev ei ole ainult sentimentalist. Püüdes avada inimeste silmi asjade tõelise olukorra nägemiseks, näidata neile tõde selle alastuses, maalib ta avara pildi vene elust XVIII sajandil ja lahendab ajalooliselt õigesti tähtsamaid probleeme. „Teekonnas“ kujutatud jõududepaigutus, sotsiaalsete vastuolude, mõisnike ja talupoegade, isevalitsuse ja rahva vastastikuste suhete näitamine, ametnikkonna iseloomustus ja vene kaupmeeskonna osa mõistmine teevad sellest teosest varase vene realismi eeskuju.

Talupoegade elu kujutamisest ei maksa rääkidagi. Viie-kuuepäevane mõisategu, talupoegade müümine lahus perekonnast, nekrutitega kauplemine, moonaklus, talutüdrukutest haaremid, ülejõukäivad maksud mitmesugused „väljaviimisrahad“,¹ „laulusmaksud“, sunnibiellud — need kõik olid pärisorjusliku tegelikkuse harielikud, tavalised, hästituntud, tüüpilised tõsiasjad, mille kujutamine, samuti nagu sotsiaalse miljöo ja ühiskonna rahvahulkade kujutamisele pühendatud tohutu suur tähelepanu määratleb „Teekonna“ realistliku iseloomu.

Vene realismi arenemises etendab erilist osa inimese iseloomu kujunemise probleem ühiskondliku keskkonna ja tingimuste mõjul, mis on üles seatud „Ušakovi elus“

¹ Kui ühe mõisniku talupoeg abiellus pärisorjaga, kes kuulus teisele mõisnikule, siis sai pruudi peremees pruudi eest „väljaviimisasiira“, s. o. müüs ta mehele. (Tõlkija)

ja „Teekonnas“. Teataval määral on seda seisukohta puudutatud Fonvizini „Äbarikus“, kuid teoreetiliselt põhjendas ja arendas seda Radištšev. Sellest ei haaranud kinni ega arendanud seda edasi ei Radištševi otsesed õpilased Pnin ja Popugajev ega luuletajad-dekabristid, kes koondasid oma tähelepanu kangelasliku isiksuse kuju loomisele ning seda enam Žukovski oma Karamzinilt pärineva vaatega inimese vaimuelule kui millelegi, mis seisab väljaspool ühiskondlikku tegelikkust. Kindlate ühiskondlike suhete tagajärjena ilmub iseloom alles Gribojedovi „Häda mõistuse pärast“ ja Puškini loomingus, alates „Jevgeni Oneginist“.

Esmakordselt ülesseatud probleemi lahendamisele võis asuda kahesugusel teel. Üks neist, mille XIX sajandi kirjandus hiljem omaks võttis ja edasi arendas, on inimese järkjärgulise kujunemise näitamine, mida Radištšev püüabki teha „Ušakovi elus“, mis tõenäoliselt oligi sel eesmärgil kirjutatud siis kui „Teekond“ oli juba põhiliselt lõpetatud. „Teekonnas“ valib Radištšev aga teise tee, mis vastab rohkem Venemaa elu üldpildi kujutamise põhilisele eesmärgile. Ta kujutab mitte inimese individuaalset iseloomu, vaid ühiskondliku elu poolt kujundatud sotsiaalseid iseloomu. Sellega seoses näitab ta „Teekonnas“ talurahvale pühendatud peatükkides elu „altpoolt“. Mõisnikku iseloomustatakse talupoegade eluolu ja olukorra kaudu. Ainult assessor „Zaitsovos“ ja noor mõisahärra „Gorodnjas“ on antud suhteliselt üksikasjalise elulooga ja väga lühikese moraalse iseloomustusega, mis on vajalik antud peatükkide süžeele. Ulejäänud juhtumel, nagu „Katkendiski“, ei saa me kas üldse midagi teada külade omanike kohta („Ljubani“, „Peški“, „Tšornaja grjaz“) või siis autor ütleb nende kohta mõne sõna („Mednoje“, „Võšni Volotšok“), ent nii esimesel kui ka teisel juhul rõhutab autori tagasihoidlikkus ainult kujutatava tüüpilisust. Kuidas mõisahärrad „Ljubanis“ ja „Peškis“ teineteisest ka erineks oma iseloomu ja kul-

tuuritaseme poolest, kui head või kurjad nad ka oleks, kas nad elavad maal või eelistavad talupoegadelt riisunud rahaga elada Peterburis, on nad ühevõrdselt vastikud oma suhtumises talupoegadesse, suhtumises, mis on kujunenud välja mitte nende isiklike omaduste, vaid õigusliku seisundi tagajärjel.

Ajalugu jutustab veel jälgimatest tõsiasjadest, veel suuremast julmusest ja piinadest, mida pidid taluma talupojad. Radištšev ei kõnele säärastest julmadest määratsetajatest nagu Saltõtšihha, kes hukkas 140 talupoega, vürstinna Kozlovskaja, kes lõikas tangidega läbi pärisorjast talutüdruku rinna, abielupaar von Klodt'id, kes põletasid ära kümneaastase tütarlapse sõrmed ja õmbleksid tema ihu külge kõvasti kinnitõmmatud vöö jne. jms. Tema mõisnikud ei kitku pärisorja habet karvhaaval välja, ei murra käeluid nagu Lermontovi nooreea draamas „Imelik inimene“. Sellest kõigest vaikib Radištšev muidugi mitte sellepärast, et ta tahab pilti pehmendada või tingitult kunstilise takti kaalutustest. Ta valib välja mitte patoloogilisi, haiglasi nähtusi, tema mõisnike hulgas on ka „häid“ inimesi (noor mõisahärra „Gorodnjas“), vaid kõige harilikuma, tavalisema, igapäevasema ja rõhutab seega kujutatava tavalisust, tüüpilisust ning seetõttu muutub pilt mitu korda tugevamaks ja mõjukamaks.

Radištševi poolt küllaldaselt näidatud tegelikkuses võib leida traagilise kõrval ka naljakat. Lüües käega kõigile klassitsismi traditsioonidele, põimib kirjanik oma teosesse koomilisi episoode. Need süvendavad muljet jutustuse tõepärasusest ja laadivad mõnevõrra tühjaks tunnete kestva pinge atmosfääri, milles autor „Tee-konna“ lugejaid hoiab.

Radištševil on koomiline, nagu tõsinegi, allutatud üldisele ideele. Süütut pilget, pehmet „naermaajavat“ huumorit, mida nii väga armastas Katariina, raamatus peaaegu ei ole, väljaarvatud iharuse naljakas ülestunnis-

tamine ja „Podberjozje“ lõpp. Enamikel juhtudel on koomiline esitatud väikeste pamfletilis-satiiriliste komöödiate näol. Niisugune on väikese kantseleiametniku vestluse stseen oma naisega „Spaskaja polestis“, ränduri vestlus kaupmeestega „Novgorodis“, proua S. jutustus põhjustest, mis ergutasid teda abielluma parun Durõndiniga ja „tormi“ stseen, mis haaras postijaama seoses suurniku läbisõiduga („Zavidovo“).

Koomiline lõpeb seal, kus võimu teenrid astuvad rahvaga otsesesse kokkupuutesse. Naljakas on tähtsusetu ametnik „Tosnos“ ja kantseleiametnik „Spaskaja polestis“, kuid ei ole midagi naljakat ametnikes, kes „Zaitsovos“ mõistavad talupoegade üle kohut. Asehaldur, kes armastab austreid „nagu raskejalgne naine“, on koomiline, kuid asehaldur, kes kuulab Krestjankini kõnet, on kujutatud väga tagasihoidlikult ja seetõttu veel hirmuäratavamalt.

Satiiri sissepõimimine sentimentaalse teekonna kangasse eraldab Radištševit järsult teistest vene sentimentalistidest. Tavaliselt vaatlesid nad satiiri nagu pahet. Ta takistab inimestel teineteist armastamast, kutsub esile läbielamusi, mis ei ole ideaalse „tundelise“ kangelase väärilised, kes suudab inimeste eksimusi mõista ja andestada. Selletaolisi väljendusi võib leida Heraskovi, Muravjovi ja Karamzini teostes.

Satiiri eitades tunnustavad sentimentalistid heatahtlikku huumorit, mis aitab neid leppida elu viletsustega ja irooniat, mida neile väga sageli dikteerib skeptiline jõuetu maailmasuhtumine.

Radištševi iroonia allikaks ei ole mitte niisugune skeptitsism ja umbusk inimese õnne võimalikkuse maa peal, mis põhjustavad moraali, kombelisuse ja eetiliste normide eitamist üldse.

Radištšev usub oma positiivse ideaali teostumisse ning tema iroonia on suunatud kehtiva korra, kehtiva moraali ja kehtivate eetiliste normide eitamisele. „Pisarad,

meelepaha, kaastunne, iroonia, meile kodune iroonia, iroonia — lohutaja, tasuja — see kõik voolas välja tema suurepärasest raamatust...“ — kõneleb Herzen.

Sellest irooniast-tasujast jääb ainult üks samm sarkasmini, maskide maharebimiseni „Spaskaja polestis“.

Tähtis koht, mille „Teekonnas“ võtab oma alla objektiivne tegelikkus, selle terav arvustamine, isevalitsuslik-pärisorjusliku Venemaa vastuolude selge kujutlemine on selle põhjuseks, et oma struktuurilt, põhilise kangelase iseloomult ning tunduval määral ka stiililiselt sentimentaalne „Teekond Peterburist Moskvasse“ ületab oma arvustavas osas ja talupoegade kujutamises sentimentalismi piirid ja rajab aluse uuele, alles XIX sajandil edasiarendatud stiilile — kriitilisele realismile.

VIII

„Teekonna“ trükist ilmumine. Juurdlus. Radištševi kohtuprotsess. Kohtuotsus.

„Teekond Peterburist Moskvasse“ oli lõpetatud 1788. aasta lõpul. 22. juulil 1789 sai Radištšev Peterburi politseivalitsuselt ülempolitseimeistri N. I. Rõlejevi allkirjaga loa raamatu trükkimiseks. Katse trükkida „Teekonda“ Moskvas Selivanovski trükikojas ei õnnestunud: väljaandja ei julgenud võtta endale vastutust niivõrd ebatavalise raamatu väljaandmise eest. Siis muretses Radištšev, kasutades 1783. aasta seadlust, omale järelmaksuga trükimasina ja organiseeris väikese isikliku trükikoja. 1790. aasta jaanuaris trükkis ta seal brošüüri „Kiri Tobolskis elutsevatele sõbrale“, mis oli kirjutatud juba 1782. aastal ning 1790. aasta mais — „Teekonna Peterburist Moskvasse“, mis võrreldes politseivalitsusele esitatud eksemplariga oli parandatud ja täiendatud. Kirjastatud oli ta 650 eksemplaris. Kuus eksemplari saatis Radištšev oma lähedastele tuttavatele, ühe — tolle aja suurimale

luuletajale G. R. Deržavinile, 25 või 50 andis müügiks raamatukaupmees Zotovile.

Katariina veetis suve Tsarskoje Seloos. Oma võimule hädaotliku raamatu ilmumisest sai ta teada kuu aja pärast.

26. juunil kirjutab Katariina sekretär A. V. Hrapovitski oma päevikusse: „Räägitud raamatust „Teekond Peterburist Moskvasse“. See on prantsuse nakkuse laialikülvamine, jätkus ülemate vastu. Autor on martinist. Lugesin läbi kolmkümmend lehekülge. Rõlejevi järgi saatmine¹. Algab kahtlustus Radištševi vastu“.

Samal päeval kirjutab Katariina tähekesse: „Linnas levib kuuldu nagu oleks Radištšev ja Štšelištšev² selle raamatu kirjutanud ja koduses trükikojas trükkinud. Uurinud järgi, saame paremini teada“.

Häiritud keisrinna ülesandel teeb vürst A. A. Besborodko A. R. Vorontsovile ettepaneku Radištšev välja kutsuda ja saada teada, kas ta on kirjutanud raamatu, mis on „täis mitmesuguseid jultunud väljendusi, mis toovad endaga kaasa liiderlikkuse ja võimule mittealistumise ning palju korratusi ühiskonnas...“ Järgmisel päeval selgub, et Vorontsovil ei ole tarvis Radištševit üle kuulata, sest juurdlus arenes oma teed mööda. 28. ja 29. juunil kuulati üle raamatukaupmees Zotov, kelle kaupluses oli „Teekond“ müügil. 30. juuni hommikul kell 9 Radištšev areteeriti ja paigutati Peeter-Pauli kindlusse.

Mõne päeva jooksul luges Katariina kõige tähelepanelikumalt Radištševi raamatut, tehes igale leheküljele märkusi, mis kõnelevad sellest, et ta oli valusasti riivatud. Vastavalt tema sõnadele, „Teekond“ sihib talupoegade rahulolematuse poole mõisnike vastu, sõjaväe rahulolematuse poole ülemate vastu, ähvardab tsaare

¹ Peterburi politseimeister.

² Štšelištšev P. I. — Radištševi seltsimees paažikorpuses ja ülikoolis.

tapalavaga, „on kaetud sõimu ja vandesõnadega“, „sellest voolab välja prantsuse mürk“, levitab seda, mis on „vastuolus kristliku seadusega... — jumala seadusega, kümne käsuga, pühakirjaga, on suunatud liidu lõhkumisele vanemate ja laste vahel.“

Ärritatud lugejanna püüab selle autorit alandada ja mustata. Ta nimetab teda valetajaks, egoistiks, kellel on kalduvus kurjusele. Ta kõneleb sellest, et Radištšev „otsib juhust tsaari ja võimu kallal norida“, paneb lootused talurahva mässule, tahab monarhiat kukutada ainult sellepärast, et ta peab ennast solvatuks sellega, et ta ei pääse paleesse nagu ta kunagi pääses ning kavatses teostada revolutsiooni selleks, et ise „ülemuseks“ saada.

Uldmulje on lühidalt resümeeritud kuulsates sõnades, mis „palavuse ja tundelisusega“ olid öeldud Hrapovitskile: „Ta on hullem mässaja kui Pugatšov“.

Katariina märkused saadeti salajase ekspeditsiooni ülemale Šeškovile, kelle julmus oli kaasaegsetele hästi tuntud. Süüaluste õnneks oli ta ka altkäemaksuvõtja. Briljandid, mis talle saatis Radištševi naiseõde Jelisaveta Vasiljevna Rubanovskaja, päästsid Radištševi piinamisest.

Radištšev nägi ette, millise saatuse ta endale oma raamatuga sepitseb. Selle tõenduseks on rida kohti „Teekonnas“ (peatükid „Spasskaja polest“, „Toržok“, „Krestsõ“, „Sõna Lomonossovist“ jt.). Ta võttis tarvitusele ka mõnesugused ettevaatusabinõusid: trükkis „Teekonna“ anonüümselt ja laskis müügile väikese arvu eksemplare. Kui aga puhkes torm, oli Radištševil vähe aega selle rahustamiseks. Ta areteeriti 30-ndal, 27-nda õhtul või 28-ndal andis Vorontsov talle edasi Besborodko kirja sisu, milles nõuti, et Radištšev annaks välja oma mõttekaaslased, „kusjuures talle sisendataks, et tema avameelne ülestunnistus on ainus vahend tema saatuse kergendamiseks“. Kiri lõppes paljutähendavalt allakriiputatud sõnadega: „Tema kõrgus ootab, mis ta ütleb“.

Kas Vorontsov „sisendas“ Radištševile või sai ta ise aru, et on tarvis mängida pattukahetseva inimese osa, kuid Radištšev mängis seda. Ta tunnistas enda raamatu autoriks, kahetses „jultunud väljendusi“, „valas pisaraisse“ oma süüteo, palus keisrinnalt armulikkust. Kuid kõige tähtsamat, seda mida Katariina nõudis, ta ei teinud: ei nimetanud ühtki oma mõtteosalistest. Võttes süü endale, mängis Radištšev naiivset inimest, kinnitades, et ta ei mõistnud tema poolt kirjutatu tähendust, et ta oli kirjutanud ainult soovist rikastuda ja teravmeelse kirjanikuna kuulsaks saada, jäljendada selliseid kuulsaid autoreid nagu Reynold ja Sterne.

Meenutades kahe aasta pärast neid raskeid päevi, kirjutas Radištšev, et ta oleks võib-olla tunnistanudki oma arvamuse ekslikkust, kui teda oleks veenatud väidetega, mis oleksid olnud „paremad neist, mida antud juhul kasutati. Niisugustele aga mina kui autor ei osanud öelda vastu muud kui ma ütlesin. Mäletan, et Galilei loobus oma tõestustest päikese liikumatuse kohta ja järgides inkvisitsiooni sõnadele, hüüdis vastuolus terve mõistusega: „päike ringleb.“ („Kiri hiina turu kohta“.)

Ei olnud raske mõista Radištševi „puhtsüdamliku“ ülestunnistuse e basiirust. Seada sisse trükikoda, ostes järelmaksuga trükimasina, ja trükkida selles kaks raamatut oli vähe kooskõlas sooviga rikkaks saada. Avaldus, et anonüümne raamat on kirjutatud autori kuulsakssaa-mise eesmärgil, oli niisama vähe tõepärane, kui see, et teos, mis sellise jõuga paljastas vene tegelikkust, oli prantsuse ja inglise autorite (sealhulgas ka hoopis rahumeelse Sterne'i) jäljendamise tagajärjeks. Katariina ei uskunudki Radištševit. Kindel oma süüdistustes rõhutas ka tema „Teekonna“ jäljendavat iseloomu, sest tal oleks olnud liiga hirmus tunnustada, et see vihane paljastus on sünnitatud vene tegelikkuse poolt. Ja, kui imelik see ka on, üks Radištševi poolt tahtmatult väljamõeldud õigustustest, mida kinnitas Katariina teadlikult välja-

mõeldud süüdistus, oli aluseks paljudele kirjandusloolistele töödele Radištševi kohta.

Kogu juurdluse ja kohtuprotsessi kestel juhtis Kataariina energiliselt kohtuasja, hoidis käes kõiki selle niite, tema käest tulid kõik korraldused, tema pealesundimisel toimus juurdlus ja protsess tolle aja kohta ebatavalise kiirusega.

8.—11. juulini toimus ülekuulamine.

13. juulil anti määrus Radištševi kohtu alla andmise ja „väga kahjuliku“ raamatu ära korjamise kohta, „et ta sellele kuriteole vastava karistuse ähvardusel siin kusa-gil müügil ega trükis ei oleks“.

15. juulil loeti „Teekond“ ette kriminaal-asjade kohtu-palati istungil, „laskmata lugemise ajal sisse kantselei-ametnikke“.

17. juulil toimus ülekuulamine.

19. juulil toimus Radištševi „pihilevõtmine“ vaimuliku poolt eesmärgiga saada teada kaasosalisi, kuid Radištšev võtab endiselt süü endale.

19.—24. juulini kuulatakse ära tunnistajate, trükikoja teenistujate ja Radištševi teenrite seletused.

24. juulil — kohtuotsus. Palat märgib, et Radištševi poolt juurdlusel antud tunnistused lükatakse ümber tema raamatuga ja otsustab seepärast: jätta ilma auastmetest ja aadliseisusest, võtta ära orden ja karistada surmanuhtlusega.

Et aga aadlikku ei võidud seaduse järgi ilma senati kinnituse ja keisrinna sanktsioonita hukata, antakse asi üle senatisse, kus seda uuritakse 1.—7. augustini. Senati otsustav protokoll on mõnevõrra segane. Kinnitanud kriminaalkohtu otsuse, märgib senat, et 1754. aasta seaduse põhjal tuleks Radištševit nuutidega karistada ja raudadesse aheldatuna „raskele tööle“ saata. Et aga vastavalt „aadli armukirjale“ ei saanud aadliku suhtes ihunuhtlust tarvitada, siis „kuni ülalmainitud seadluse täitmiseni surmanuhtluse kohta saata ahelaisse needitult sunni-

tööle... Nertšinskisse selleks, et tema niisuguse eemaldamisega võtta talt vahendid selletaolisteks ettevõtteks”.

Sisuliselt tähendas see palati otsuse muutmist, sest vaevalt oleks tasunud saata kurjategijat Nertšinskisse surmanuhtlust ootama selleks, et see pärast Peterburis täide saata.

Katariina saigi otsusest nii aru ja solvus. Ta kuulas senati ettekannet „märgatava tundelisusega“ ja käskis asja Nõukogus läbi vaadata.

19. augustil ilmus Nõukogu istungile Besborodko, kes tegi teatavaks keisrinna juhise selle kohta, et senati ettekandes on kõik „seadused väljakirjutatud, peale vande, mille vastu kohtualune osutus kurjategijaks; sealjuures teatada, et tema kõrgus vihkab kõike, mis tema, Radištševi, kuritahtlikus raamatus on öeldud solvavat tema keiserliku kõrguse isiku kohta.“ Kuulanud ära niisuguse selgemõttelise meeletuletuse, muutis Nõukogu senati otsuse ja mõistis Radištševi surma.

Peamine, mis Radištševit vaevas rohkem kui kahe kuu kestel, mil ta ootas oma saatuse otsustamist, oli mõte lastest. Nad jäid täielikult orbudeks. Nende ema suri 1783. aastal. Isa kuulutamine riiklikuks kurjategijaks mõjustaks nende tulevikku. Sügava kurbuse ja hoolega on täidetud Radištševi testament, mis on kirjutatud pärast kriminaalpalati otsuse kuulutamist.

Radištševi tõelise mõttekäigu, tema suhtumise endasse ja oma teosesse võib leida vanglas alustatud jutustusest, mille kangelast ta nimetab ühe muinas-Venemaal populaarse pühaku — Filaret Armuliku nimega.

Saates jutustuse Šeškovskile, palub Radištšev selle lastele edasi saata, öeldes, et Filareti elu ja kangelasteod väärivad järeletegemist ja järelikult võib tema elu tundmine olla kasulik.

Filareti elu põhihood meenutavad jutustuses palju rohkem Radištševi enda ja talle lähedaste inimeste elu-

lugu kui kanoniseeritud „Filareti elu“, kuid sel määral, et see oleks lastele arusaadav, ega põhjustaks Šeškovskis kahtlustusi.

Pöördudes laste poole nõuab Radištšev neilt, et nad elaksid nii nagu Filaret ja oleksid alati vooruslikud. Kui meenutada, mida Radištšev nimetas vooruseks, siis muutub mõistetavaks, et ta ei loobunud ka surma palge ees oma veendumustest.

Ent kas ei ole kasutu inimese kangelastegu, kas ei sure kõik hea koos temaga? — see on küsimus, mis teeb Radištševi enne surma rahutuks. „Tunneta, oh inimene, oma suurust, sa olid jumaluse taoline, kui su keha hävineb, siis on su mõte igavene ja hing surematu“. Hingeks nimetab Radištšev „olevust, mis mõtet teeb“. Mõtte jõu, tema surematuse, inimese mõistuse mõju jaatamisega kaasaegsetele ja järglastele lõppes ka „Sõna Lomonossovist“. Ei ole midagi imestamapanevat selles, et Radištševi süüdistajaid ei petnud jutustuse rahustav fraseoloogia ja et nad lisasid jutustuse juurdlusmaterjalile selle asemel, et seda lastele edasi anda.

Kriminaalpalat tegi Radištševi surmaotsuse 24. juulil. Nõukogu kinnitas selle 19. augustil. Katariina sundis „kurjategijat“ veel kaks nädalat surma ootama. Ja alles 4. septembril kuulutas keisrinna seadlus „kõrgeimast armulikkusest“. Rootsiga rahuõlmimise puhul asendati surmanuhtlus Radištševi kohta kümneaastase asumiseleaatmisega Ilimski kindlusesse, auastmete, ordeni ja aadliseisuse äravõtmisega.

10. septembril saadetakse Radištšev ahelaisse needitult „näruses pealisriideta kasukas“, mis siinsamas ühelt soldatilt võeti, „kõige valjuma valve“ all Siberisse.

Radištšev sõitis Peterburist välja haigena. Vaevalt võisid ahelad, kõva valve ja räpane kasukas aidata kaasa tema tervenemisele. Ja üldse on raske arvata, et 6788 versta pikkune teekond, mis toimus sellistes tingimustes igasuguste hädavajalike esemeteta, võis möö-

duda õnnelikult. Keisrinna „armulikkus“ määras ta tegelikult surmale.

Ent juhtus see, mida keisrinna ei oodanud. Radištševile tuli appi vene aadli parima osa ühiskondlik arvamus A. R. Vorontsovi näol.

Vorontsov tundis Radištševit paljude aastate kestel äraostmatult ausa inimesena. Tundmata kaasa Radištševi järeldustele, pidi Vorontsov nõustuma „Teekonna“ kriitika õiglusega. Aristokraadina, ühe suurima ülikuna riigis otsustas ta oma sidemete kaudu Radištševi abistada.

Juba teisel päeval pärast Radištševi teelesaatmist Peterburist saatis Vorontsov Tveri kubernerile Ossipanile kirja ja raha palvega kergendada võimalust mööda Radištševi edaspidist teekonda, osta talle teekonnaks vajalik rõivastus, jalatsid, toit ja teha ülesandeks sellele, kellele see tehakse kohustuseks, Radištševit edaspidisel teekonnal saata, käituda areteerituga inimlikult. Samasugused kirjad saatis Vorontsov Nižni-Novgorodi, Permi ja Irkutski kuberneridele, mis kergendasid tunduvalt väljasaadetu saatust.

Septembri lõpul saabus Radištšev niisuguses olukorras Moskvasse, et tuli edasisaatmist mõni aeg edasi lükata. Selle aja kestel jõudis ta jumalaga jätta vanematega, austusest kelle vastu on täidetud „Filaret Armuliku elu“.

IX

Väljasaatmine. Radištšev Tobolskis. „Uhe nädala päevik“. Ilimsk.
Radištševi filosoofilised ja majandusteaduslikud tööd.

Sa küsid: kes ma olen? kuhu, milleks sõidan?
Ma see, kes olin, olen homme — terve eluring:
Ei loom, ei ori, puu, vaid elav inimhing!
Teid rajan laande, uudisalu võidan
Ma sulleistreile me proosa-, värsirajuks.
Ent helliksüdameile, tõele hirmutajuks
Ilimi vanglasse ma sõidan.

Need värsid võivad olla epigraafiks Radištševi elu kirjeldusele asumise ajal. Vaevalt teele asunud, hakkas ta uuesti vaatlema, õppima: „Kui olen öömajal, siis võin lugeda; kui ma sõidan, siis püüan tähele panna orgude, nõgude, mägede, jõgede asendit; õpin tegelikult seda, mida ma mõnikord lugesin maa ajaloo kohta; liiv, savi, kivi — see kõik köidab mu tähelepanu“, kirjutab ta Vorontsovile 20. oktoobril 1790.

Kaasanist alates teeb Radištšev „Siberi teekonna märkmeid“. Need on koostatud plaani kujul, mida arvatavasti hiljem oleks laiendatud. Areteeritu olukord, keda iga minut võidakse läbi otsida, annab „Märkmeile“ tagasihoidliku, erapooletu tooni, mis ei sarnane sugugi „Teekonna“ katkendlikule, kirglikule, erutatud kõnele. Ent „prillideta vaatleja“, nagu Vorontsov Radištševit kutsus, tähelepanelikkus ilmneb ka siin.

Lühikestes märkustes on antud looduslike tingimuste iseloomustus, vahetevahel maastikupilt. Rohkem on antud ruumi rahvaste: tšuvaššide, maride, tatarlaste ja udmurtide kommete ja tavade kirjeldamisele. Autori erilist tähelepanu köidab maa majanduslik arenemine: põllumajandus, käsitöö, tööstus, kaubandus. Peaaegu kõikjal on pandud kirja leiva, toiduainete, metsamaterjali ja käsitöötoodete hinnad. Tähelepanelikult uurib Radištšev talupoegade taresid, rõivaid ja toitu. Suure kaastundega on jutustatud talupojast, kes ikaldusaastal abistas nälgijaid.

„Märkmete“ rahulikkus on vastuolus Vorontsovile kirjutatud kirjade erutatud tooniga. „Kogu mu targutamine, kogu filosoofia kaovad, kui ma tuletan meelde lapsi“. „Kes teab, et ma pidasin nendega viibimist tõeliseks õnnistuseks, see võib kujutleda, et minu kurbus on ääretu“.

1791. aasta märtsis sõitis Tobolskisse, kus Radištšev haiguse tõttu peatus, Jelizaveta Vassiljevna Rubanovskaja ja tõi kaasa kaks noorimat last.

Lähedaste inimestega kohtumise rõõm annab Radištševile uut jõudu. Tobolskis viibimise aega kasutab ta „erapooletute“ andmete saamiseks ümbruskonna kohta, püüdes uuesti näha kõike otseselt, „mitte läbi mikroskoobi, mitte läbi pikksilma“.

Pahameelega märgib ta, et peterburilastel puuduvad täielikult teadmised Siberi kohta. „Kuidas võib“, märgib ta „kõnelda ühtviisi maast, mis asetseb 8000 versta suurusel maa-alal, mille üksikud osad on looduslikult, ajalooliselt, elanike tegevuselt ja kommetelt erinevad“. Nagu Uraali mäed, ütleb Radištšev, erinevad Barabini stepist, nii erinevad ka nende elanike kombes. Tehesetalupoeg on hoopis teine inimene kui põlluharija. „Kui Berjozovski elanik toidab end põdrakarjast, Tomski maakonna talupoeg aga võib edasi jõuda ainult põlluharimises, siis olgugi et nad mõlemad on siberlased, erinevad nad omavahel paljudes asjades samapalju kui inglane prantslasest“.

Tol ajal kehtiv kubermanguline jaotus on Radištševi arvates täiesti juhuslik. Ent selleks, et teostada arukat jaotust, on tarvis „mitte ispravniku oskust“, vaid tõeliste õpetlaste päid ning silmi „ja ilma prillideta ja tähelepanu mitte ainult ainuüksi lilledele ja rohtudele“.

Radištšev rõhutab kõikjal kus see on võimalik vene talupoegade kõrget moraalset taset. Nii jutustab ta kirjas 15. märtsist 1791 tulekahjust Tobolskis, mis hävitas $\frac{4}{5}$ linnast ning jättis linnaelanikud ilma kõigist elamisvahendeist ja isegi leivast. Teisel päeval hakkasid naaberkülade talupojad vett ja kuiva maad mööda leiba kohale toimetama, seda näljastele ja vaestele tasuta jagama ning toitsid niimoodi linna terve nädala. „See joon tähistab oluliselt paljude siberi ringkondade elanike hingeheadust. Seda ei saa kuulata ilma sisemise rahuloluta. Ent kui maaelanikud osutasid nii suurt kaastunnet kannatavatele linlastele, siis ei kuulnud ma seda

ühestki linlasest. Kui mõistus linnas teravneb, siis süda nõrgeneb“.

Kõik need märkused näitavad, et Radištšev jääb ka asumisel selleks kes ta on. Jälle viha suurnikest aadlike vastu, kes ei pööra tähelepanu suurele maale, rahulolematuus kaasaegse teaduse vastu, mis uurib „lilli“ rohkem kui Venemaa majandust. Jälle austus vene talupojale ja lõpuks seesama antipaatia aadlike ja ametnike linna vastu.

Radištševi loomingulises pärandis on ainult üks teos, milles objektiivne tegelikkus jääb subjektiivsete elamuste varju, see on „Ühe nädala päevik“. Objektiivsel maailmal on siin kolmandajärguline koht. Ta on tähtis ainult sedavõrd, kuivõrd temaga kokkupuutumine kord vähendab, kord suurendab kangelase kannatusi.

„Päeviku“ süžeeline joon on lihtne. Siin jutustatakse inimese elamustest, kes on sõpradest lahkunud, lahkumisvalust, kahtluse kibedusest, kohtumise ootuserõõmust ning jälle kahtlusest, mis viib meeletehiteni.

Tavaliselt märgitakse „Ühe nädala päeviku“ kirjutamisaajaks 70-ndate või 80-ndate aastate keskpaika, sest 1811. aasta väljaandes, mil ta esmakordselt trükiti, on peatükis „Esmaspäev“ sel kohal, kus öeldakse: „Ta joob mürki — mis sul sellest on? Kuid ta ise on oma häda põhjuseks, kes võib mulle tagada, et ma ise ei saa omale kurjategijaks“, tehtud märkus: „See läks täide mõne aasta pärast“. Kes on märkuse autor ei ole teada.

Radištševi 70-ndate ja 80-ndate aastate teiste teoste (proosa ja värsiloomingu, ilukirjanduslike ja teaduslike teoste) taustal, mis on alati seotud suurte ühiskondlike probleemidega, tundub „Päevik“ oma kangelasega, kes on kindlalt sulgunud enda „minasse“, mingi võõrkehana, ootamatusena.

„Päeviku“ põhiline mõte peitub sõnades: „Kas inimene on tõesti sedavõrd oma tundelisuse ori, et teda isegi mõistus vaevalt valgustab, kui tundelisus tugevasti

ärritub? Oo uhke putukas! Puuduta ennast ja tea, et sa ainult selleks võidki arutleda, et tunda, et su mõistuse läte on su sõrmedes ja su alastuses! Uhkusta oma aruga, kuid enne ärka unest, et teravik sind ei haavaks ja magusus ei oleks sulle meeldiv“.

Nende sõnade filosoofiline alus — sensualism — on Radištševile iseloomustav. Poleemika klassitsismiga, mis suhtub põlgavalt inimese „arutusse“ aistingutemaailma, on arusaadav ja progressiivne. Uhtlasi võib jutustust läbiv mõte selle kohta, et tunded võimutsevad mõistuse üle, viia „Päeviku“ kangelase võrdlemisele romantiliste teoste kangelastega. Kuid öelda nii, tähendab kiskuda „Päevik“ lahti kogu Radištševi loomingust, mis sammub ilmselt realismi poole.

Uhes esimeses teelt asumisele saadetud kirjas Vorontsovile kirjutab Radištšev: „Kuid mida võib mõistus teha aistinguga? Ma näen praegu enda järgi, et mõistus käib aistingute järel ja on midagi muud kui need, Helvetiuse süsteemi järgi keerleb ta ühe mõtte ümber ja kogu targutamise, kogu filosoofia kaob, kui ma meenutan lapsi“ (20. oktoobril 1790). 22. oktoobril — sama mõtte varieerumine: „Relvastun lootuse ja mõistusega, ent kui igav on meenutada, et elan lahus oma lastest! Mõistust minus enam ei ole ja vaevalt ei lenda ära lootus“.

Nende ridade valguses, mis kordavad tähttähelt seda, mida on öeldud jutustuses, siirate, kannatuste hinnaga saavutatud ridade valguses esineb „Päeviku“ subjektiivsus hoopis teisiti: asjaolud võivad inimese viia nüisugusesse seisundisse, millal mõistus allub täielikult tundele.

„Päeviku“ kangelane otsib unustust kannatuste eest ning leiab seda ainult unistuses ja unes: „õnnis tundetus... inimese südamepiinade vaigistaja“ annab ajutise kergenduse, tuues endaga kaasa armastatud inimeste palged. Ent lahusolu tajumine säilib ka unes. „Kuhu

lähete, kuhu tõttate? või ei tunne te mind ära, mind, teie sõpra? sõpra... Pidage...".

Radištševi loomingus ei ole midagi sarnast ei kangelaste selliste elamustega ega selle katkendiga. Väga kaugeina võib nendega kõrvutada ainult „Teekonda Peterburist Moskvasse“ algust („Väljasõit“). Ent täpselt needsamad mõtted, sõnad, lauseehituse ja kujud leiame sealt, kus neid kõige vähem võis oodata: testamendi täienduses, mis on kirjutatud Peeter-Pauli kindluses 27. juulil 1790, see on siis, kui Radištšev sai teada sellest, et ta on mõistetud surma: „Uni, oo uni, ainuke rahustaja viletsuses, kahetsusväärne õndsus õnnetuses, tule rõõmustama kannatavat südant... oo palavasti armastatud unistus! Ma vestlen teiega, hoian teid süleluis, oo mu hinge sõbrad, oo mu südame lapsed, te olete minuga, teie hää l ulatub mu kõrvu... Kuhu tõttate, pidage, mina... ma olen teie isa, olen teie sõber... kahjuks on see unistus... Oh ärkamine, ma olen nende vaenlane, kelle tõttu nad kurvastuvad? minu tõttu... õnnetu...“

Siin on seesama uni — „viletsuse ainuke rahustaja, kahetsusväärne õndsus õnnetuses“, seesama arvukalt korrutatav „unistus, palavasti armastatud unistus“, needsamad „mu hinge sõbrad“, seesama unenägu, mis toob hetkeks kaasa läheduse tajumise.

On raske eeldada, et Radištšev kõneles lastega surma palge ees jumalaga jättes kirjandusliku teose sõnadega, mis on tema poolt loodud 10 või 17 aastat enne hargnenud tragöödiat. Tõenäolisem on soov jäädvustada ülelatu varsti pärast seda, kui see jäi minevikku.

„Päeviku“ sarnasus testamendi täienduse ja teelt asumisele kirjutatud kirjadega sunnivad eeldama, et jutustus on kirjutatud mitte 70-ndate või 80-ndate aastate algul, nagu tavaliselt on märgitud, vaid hiljem, kas kindluses või Tobolskis, varsti pärast Jelizaveta Vassiljevna ja laste kohalesõitu või neid oodates. „Päevikus“

on nagu „Filaret Armuliku eluski“ varjatud vormis esile toodud Radištševi elamused pärast areteerimist.

Jutustuse autobiograafilisus selgitab rea väliseid pisi-asju. „Päeviku“ kangelane läheb kalmistule, et valmistada ennast ette mõttele lähedasest surmast. Ta meenutab draamat „Beverley“, mis jutustab inimesest, kes on heidetud vanglasse ja peatab tähelepanu sel kohal, kus kangelane, enne kui juua mürki, pöördub magava poja poole: „Õnnetu väike, sa ei tunne, ei näe ette oma kurba saatust: minu teotav elu ja õudne surm jäävad sulle pärandiks! Vaesuse ja autusega koormatuna elad sa ainult selleks, et needa isa ja oma sündimise päeva“.

Oma elu ei võinud Radištšev pidada „teotavaks“, kuid laste ees tundis ta end süüdlasena ja mõtles palju nende saatusest. Ta kirjutas sellessamas testamendi täienduses: „Andestage, mu palavasti armastatud! Ah, kas võite oma õnnetule isale ja sõbrale andestada häda, kurbust ja viletsust, mis ta tõmbab teie peale? Hing kannatab selle mõtte juures ja variseb tund-tunnilt hauda...“

Kui kujutleda, mis Radištšev pärast areteerimist üle elas, kui ta, võttes mehiselt süü enda peale, ei teadnud, kuidas temasse suhtuvad sõbrad ja mõttekaaslased, kas nad aitavad teda hädas või tõmbuvad kõrvale, kasutades tema vaikimist ja meenutada kirjaniku ärevust laste pärast, siis võib mõista „Päeviku“ kangelase kõikumist.

„Sa oled varsti jälle üksi — olgugi üksi, kuid mu süda ei ole tühi; ja ma elan mitte üht elu, elan oma sõprade hinges, elan sada korda“. „Need, kelle südamed sinu omale kaasa tunnevad, on sinust eemal“. „Oo sina, et võid mõõta ajaga lahusolekut minu hinge sõpradest, oo sina kurjategija, barbaar, verejanuline madu!“ „Kui nad on unustanud minu, unustanud oma sõbra — oo surm! tule, ihaldatu... kuidas on inimesel võimalik olla üksi, olla üksiklaseks looduses!“ „Kuid ma olen hüljatu — kuid ma olen üksi, üksi — üksi!“

Asjaoludest masendatuna heitleb „Päeviku“ kangelane

elu ja surma vahel. Lootus äratub temas armastust elu vastu, üksindustunne sunnib kutsuma surma. Elu võidab niisamuti nagu ta võitis 90-ndail aastail kahtlused Radištševi hinges.

„Jah, elada; jah, ma elan veel, ja ma ei hakka tegevusetult olesklema“, kirjutab ta Vorontsovile 8. märtsil 1791, varsti pärast laste kohalesõitu.

„Päeviku“ autobiograafiline alus ei aseta seda väljaspoole kirjandust. Vastuoksa, ta selgitab, millisel viisil Radištševil õnnestus varustada oma kangelast niisuguse tunnetesügavusega, heita nii sügavalt pilk meeltheitva inimese psühholoogiasse, mida ei suutnud teha ükski teine XVIII sajandi vene kirjanduse esindaja, isegi küps Karamzin mitte, kes piirdus rohkem tunnete kirjeldamise kui nende väljendamisega. Sellised kired ei olnud Karamzinile jõudu mööda, jõukohased ei olnud nad ka noorele Radištševile. Oli tarvis määratleda mis on armastus ja missugune on tema tähtsus, nagu seda on tehtud „Ušakovi elus“, näidata ära inimese kohta ühiskonnas ja sundida teda elama läbi inimkonna kannatusi, et jutustada sellise jõurikkusega kannatustest, mida on elanud läbi näiliselt reainimene, tavaline inimene.

Aastail 1790—1791 kirjutatud „Päevik“ ei lange Radištševi loomingust välja. Nagu „Teekonna“ satiir viib kriitilise realismini, nii oli see väike jutustus, mis kajastas autori elamusi, XIX sajandi vene psühholoogilise proosa algeoks.

Tobolskis elas Radištšev seitse kuud, kaks kuud ja kaheksa päeva kestis teekond Irkutskini ja lõpuks 3. jaanuaril 1792 — kuusteist kuud pärast väljasõitu Peterburist — saabus ta Ilimskisse.

Tänu Vorontsovi sidemeile Irkutski kuberner Pihl'iga elas Radištšev Ilimskis rahuldavates ainelistes tingimustes. Ka siin töötas ta palju. Arstiabi puudumise tõttu Ilimskis muutub Radištšev ise arstiks, kasutades poolununenud teadmisi, mis olid saadud Leipzigi kursustel

ja valmistab kodus isegi arstimeid. Radištšev ravis edukalt ja haiged tulid tema juurde väga kaugelt.

Palju aega kulus tegelemiseks lastega, käsitööde tundmaõppimiseks, jahiks, lugemiseks (raamatuid tuli Vorontsovilt tervete kastide kaupa) ja kirjanduslikuks tööks. Kaheteistkümnendal päeval pärast kohalejõudmist alustas Radištšev suurt filosoofilist traktaati „Inimesest, tema surelikkusest ja surematusest“.

Traktaat on Radištševile ja kogu vene filosoofiale nii tähtis teos, et ta nõuab erilist uurimust. Omamata võimalust seda väikese töö raames esitada, piirdume ainult lühikese iseloomustusega.

Traktaat toob esile Radištševi erakordse eruditsiooni. Veendunult võib öelda, et ei ole ühtki olulist raamatut filosoofia alalt, alates antiikaja ja lõpetades lähima kaasajaga, mida Radištšev ei oleks tundnud. Ühtlasi on suure vene mõtleja teos aga sügavalt algupärane. Ta teeb kokkuvõtte „Teekonnas“ ja „Ušakovi elus“ varem väljendatud arvamustest ning püstitab rea uusi probleeme.

Traktaat jaguneb neljaks raamatuks. Esimeses määratletakse inimese koht looduses ja ühiskonnas. Radištšev vaatleb inimest alates tema sünnihetkest, uurib tema arenemist ja seisukohta maal asustavate elusolendite hulgas. Filosoofia põhilisi küsimusi lahendab Radištšev materialistlikult. Ta jaatab materia objektiivset olemasolu („Asjade olemasolu eksisteerib iseenesest, sõltumata nende tunnetamise jõust“) ja maailma põhimõttelist tunnetatavust: „Inimestel on jõud asjade kohta teadlik olla. Järelikult on tal tunnetamise jõud, mis võib eksisteerida ka siis kui inimene ei tunnetata“. Seejärel arendab Radištšev tunnetusteooriat, mille aluseks on väide, et maailma tunnetatakse meeleliste kogemuste ja arutelude abil.

Pidades keskkonda ja kasvatust endiselt otsustavateks teguriteks inimese arenemises, kõneleb Radištšev täp-

semalt ja kindlamalt isiksuste erinevusest. Inimesed on oma kehaehituselt ja mõistuselt erinevad. „Kui teravmeelne Helvetius ka oleks, tema tõestused mõistuste võrdsuse kohta on nõrgad. Ei ole kedagi, kes poleks veendunud, et ühe võimetes on suur erinevus teisest“. Selle erinevuse võib pärida järgmine sugupõlv, kuid Radištšev asub visalt sellel seisukohal, et otsustavat osa etendab keskkond ja kasvatus. Kui viia loom üle teise kliimasse, siis harjub ta sellega pikkamööda, „kuid tema otsesed järglased on sellega rohkem harjunud, kolmandat sugupõlve võib aga lugeda selle maa põliselanikuks, kus tema vanaisa peeti ränduriks“.

Suurt tähtsust omistab Radištšev kliimale ja juhib tähelepanu inimese sõltuvusele ainelistest vajadustest: „Esimeseks õpetajaks leiutiste alal oli puudus. Hoolas mõistus sõltus inimeses alati elulistest vajadustest ja määratleti asupaikadega. Vee ääres elutseja leiutas lodja ja võrgud; metsades rändav ja mägedes hulkuv inimene leiutas vibu ja nooled ning oli esimene sõjamees; niitude elanik kodustas rahuarmastavaid metsloomi ja sai karjakasvatajaks... põlluharimine teostas maa jagamise maadeks ja riikideks, ehitas üles külad ja linnad, leiutas käsitöö, kaubanduse, riigikorra, seadused ja valitsemise“. Nagu näeme, formuleerib Radištšev siin täpsemini kui varem selle mõtte, mida „Teekonnas“ võis ainult aimata, kuid isevalitsuse edasine iseloomustus kõlab teravalt nagu ennegi: „Kui inimene ütles: see maalapp on minu! siis needis ta enda maa külge ja rajas tee elajalikule isevalitsusele, kus inimene käsutab inimese üle“.

Kui antud mõte langeb ühte Rousseau mõttega, siis edaspidi vaidleb Radištšev prantsuse filosoofile otsustavalt vastu, kinnitades: „inimene on sündinud ühiseluks“. Ühiskonna algrakuks peab Radištšev perekonda, mis selgitabki seda suurt tähelepanu, mida on „Teekonnas“ omistatud perekonnaprobleemile.

Teises raamatus esitatakse materialistide tõestusi inimese surelikkuse kohta ja vaadeldakse mateeria omadusi. Erilist tähelepanu omistatakse liikumisele, mida Radištšev loeb mateeriast lahutamatuks: „Kui kõik liigub ja elab, kui pisim tolmukübe ja hiiglasuur keha alluvad paratamatusele muutustele, hävingule ja uuestisünnile, kas leiad sa siis kohta tegevusetusele ja kõrvaldad liikumise?“

Kolmandas raamatus vaatleb Radištšev väiteid, mis tõestavad hinge surematust, analüüsib küsimust selle kohta, mis on surm, hing ja mõte. Neljandas püüab ta selgitada, milles seisab hinge surematust, mida ta endast kujutab pärast surma. Ta kummutab kõik usulised ettekujutused egiptuse müütidest kristliku taevani: „kõigil on ühesugune omadus — mõttetus“. Niisama põlgavalt mõistetakse hukka ka õpetus hingede rändamisest. Keeruliste kaalutluste kaudu püstitatakse uus hüpotees, mis jaatab surematust kui hinge alatist täiustumist nii siis, kui ta peitub kehalises kooses, kui ka pärast keha surma. Radištšev tunneb ise oma positsioonide kõikumist: „oo mu armastatud, tunnen, et kandun oletuste valda ja paraku pole oletus tegelikkus“.

Selles peatükis, on nagu järgmiseski, tähtsam muu — see ääretu tähtsus, mida Radištšev omistab inimese sõnale, kõnele, mida ta nimetab „inimsoo täiustamise esimeseks soodustajaks“ ja kõnest lahutamatuks mõttele. „Oo inimene! oma ringkonnas oled sa kõikvõimas! sa oled mõtte poeg! sa oled jumala poeg!“ Kõne, mõtte abil inimene täiustub, täiustumises on aga inimese elu eesmärk. Nii tuleb Radištšev jällegi selle tähtsuse kinnitamisele, kes tegutseb sõnarelvaga — kirjaniku ja mõtleja tähtsuse kinnitamisele.

Ta kordab uuesti, et suure inimese sünnid ei ole juhuslik, vaid tingitud ajaloolistest asjaoludest. Tšingis-khaan ja Razin, Cromwell ja Makedoonia Aleksander ei oleks teistes tingimustes olnud nendeks, kes nad olid. „Asja-

olud teevad suurmehe. ... Harva suudab üks või teine tõusta oma ajast kõrgemale, oma ümbrusest kõrgemale." Kuid ajaloost sünnitatuna avaldavad suured inimesed inimkonnale suurt mõju. Nad „sünnivad kõlbluse ergutamiseks, vooruse elustamiseks“.

Peale traktaadi „Inimesest“ kirjutas Radištšev Ilimskis „Lühendatud jutustuse Siberi omandamisest“, „Kirja Hiina turu kohta“ ja alustas poemi „Pimeduse ingel“.

„Jutustus Siberist“ on Siberi venelaste poolt asustamise ajaloo lühikeseks kokkuvõtteks. Tõenäoliselt pidi see olema üksikasjalise uurimuse eelkäijaks selle maa Radištševi-aegsest olukorrast, kus ta elas.

„Kiri Hiina turu kohta“ on majandusteaduslik traktaat, milles Radištšev avaldab oma mõtted Venemaa väliskaubanduse kohta. Ta peab tarvilikuks igati piirata välismaa kaupade juurdepääsu „riikliku tulu ja kasu“ heaks. Tõsi, kaupade vaba sissevedu välismaalt alandab turuhindu, kuid riiklikku kaubandust ei saa vaadelda mitte tarbimise seisukohalt, vaid rahvamajanduslikult. Hiina kangaste madal hind õõnestab manufaktuuride ja käsitöö arenemist, odav hiina tubak tõrjub välja vene tubaka, mida kasvatavad Irkutski kubermangu talupojad.

Põllumajandusega seotud käsitööhäru arenemisse, suhtus Radištšev suure soojusega, sest ta vaatles neid talupoegade olukorra parandamise ja pärisorjuse kaotamise võimaluse seisukohalt. Väikeseid tööstusettevõtteid ja eriti kodutööndust pidas Radištšev otstarbekohasemaks kui kapitalistlikku suurtootmist: „Tavalised manufaktuurid, kaasa arvatud inglise ja prantsuse omad, on kasulikud selle poolest, et nad annavad ülalpidamist suurele hulga vabadele kodanikele ja iga 200, 300, 500 või 1000 inimese kohta, kes saavad igapäevast leiba, rikastavad nad üht või kaht kodanikku, kuid käsitsi siiditöötlemine, nagu see on olemas Moskva kubermangus, võimaldab ühtki rikastamata paljudele era- ja suuremalt osalt maaelanikele rahuldava elamise“.

Talupoegade väiketootmise vastandab Radištšev nii vene tööstusele, mis rajaneb pärisorjusele, kui ka kapitalismile puhtal kujul.

Ajalooline piiratus ei lasknud Radištševil mõista suurtootmise progressiivset tähtsust võitluses tema poolt vihatava feodaalse-pärisorjusliku süsteemiga. Oskus näha kapitalistliku kurnamise pahesid toob Radištševis veel kord esile „prillideta vaatleja“. Väikeste tööinimeste vaba ühenduse vastandamine sellele, nagu feodalismilegi, toob esile tema positiivsete ideaalide utoopilise iseloomu.

X

Viimased eluaastad (1796—1802). Lõppsõna.

6. (17) novembril 1796 suri Katariina II. Mõni päev pärast troonileastumist tegi Pavel I krahv A. N. Samoilovile korralduse Radištšev vabastada.

„Imestada, et ta (Katariina II — tõlkija) tema ahelais Ilimski sunnitööle saatis, on totrus. Palju imestusväärsem on see, et Pavel tema tagasi lasi; ent seda tegi ta surnud ema kiuste — teist eesmärki tal ei olnud,“ kirjutab sel puhul Herzen.

Teade armuandmise kohta jõudis Ilimskisse jaanuari teisel poolel 1797. 20. veebruaril, müünud ja kinkinud ära kogu varanduse, sõitis Radištšev vangistuskohast välja, saadetuna peaaegu kõigist Ilimski elanikest.

Teel Euroopa-Venemaale tabas Radištševit suur kurbus: Tobolskis suri Jelizaveta Vassiljevna, kes oli asumisel viibides tema naiseks saanud. „Oh, kuipalju meeldivam oli minu esimene viibimine Tobolskis: kurbuses kohtuda sellega, keda maailmas kõige rohkem armastad või lahkuda temast igaveseks,“ kirjutab Radištšev. Õnnetusest hoolimata peab ta ka tagasiteel üksikasjalist päevikut, kuhu ta kirjutab teekonna muljeid. Nagu teel Siberissegi pöörab ta erilist tähelepanu eluolule, kom-

metele ja kaubanduse arenemisele, ning saab teada kasulikest maapõuevaradest.

Paveli armulikkus oli rohkem kui piiratud. Radištšev jäi väljasaadetute nimekirjadesse, kes olid ilma auastmeist ja aadliseisusest. Ta elas endist viisi politsei valve all, ainult mitte Ilmskis, vaid väikeses Nemtsovo perekonnamõisas, Kaluuga kubermangus. Pärast paljusid palveid sai ta loa külastada isa, kes elas Ulem-Abljazovis. Siin elas ta ligi aasta, mille järele pöördus Nemtsovosse tagasi.

Olukord oli külas vaevalt kergem kui Siberis. Valitsuse korraldusel pidi politsei salaja jälgima Radištševi käitumist, „kõige rangemalt vaadeldes ja tähele pannes, kellega ta kõige rohkem läbi käib, kas ei ole märgata midagi kahtlast“. Kogu tema kirjavahetus vaadeldi hoolikalt läbi ja selle sisust kanti ülemusele ette.

Radištšev jätkas tööd. Nemtsovos kirjutas ta poemi „Bova“, majandusteadliku traktaadi „Minu valduse kirjeldus“ ja paroodilise dialoogi „Mälestussammas daktüülilis-trohheilisele vägilasele“.

„Minu valduse kirjeldus“ kõneleb veel kord sellest, missuguse visadusega Radištšev pöördus tagasi „Tee-konnas“ püstitatud küsimustele. Väga tagasihoidlikult ja rahulikult tõestab ta teaduslikult, arvudega varustatult, pärisorjusliku põlluharimise kehvust, kusjuures ta erinevalt kõigist, kes XVIII sajandil selle küsimusega tegelesid, lähtub talupoja, mitte aga mõisniku huvidest.

Ta tõestab maa parema harimise ja põllutööriistade täiustamise vajadust. Võtnud täpselt kokku pärisorjusliku küla tulud ja kulud, näitab Radištšev talupoja tulude tühisust: 2 rubla aastas inimese kohta. Ta räägib ka Venemaa hõredast rahvastikust, mille põhjusteks ta peab kõigepealt pärisorjust ning samuti varajasi abielusid, orjatöö viljatust, mille väike tulukus sunnib talupoega minema mujale tööle.

Uurides mõisniku õigusi, peatub Radištšev uuesti käsitletud probleemidel.

1. Mõisnikul on võim talupoegi müüa hulgi ja üksikult (vt. peatükki „Mednoje“).

2. Härra võib sundida talupoega enda jaoks töötama niipalju, kuipalju ta heaks arvab (seesama „Ljubanis“).

3. Härra võib talupoega oma äranägemise järgi karistada. Ta on tema kohtunik ja oma otsuste täidesaatja („Gorodnja“).

4. Mõisnik on talupoja valduse ja laste isand. Võtab neid ära ja müüb oma tahte järgi („Peški“, „Võšni Volotšok“, „Gorodnja“, „Mednoje“).

5. Mõisnik valitseb abielude üle. „Järelikult on põlluharija selles suhtes täielik ori“ („Tšornaja grjaz“).

Järeldus: „Niisiis, härra ei või oma külaelanikku vabastada riigimaksudest, karistusest kuriteo eest, sundida abielluma sugulasega ja paastu ajal liha sööma.“

Kaks viimast punkti on täis ironiat, sest antud küsimustes oli talupoeg kiriku võimuses. Mis puutub aga esimesi, siis jätkab Radištšev loogiliselt mõtet: kui talupoeg maksab makse, siis peab tal olema omandus „ja muu“. „Muud“, millega lause katkeb, ei ole raske oletada: omanduse küsimuse lahendamine on kogu pärisorjuseprobleemi lahendamine. Sellest samast on juttu alguses. Talupojad tulevad pärast tööd koju. „Õndsad, õndsad, kui terve töövili oleks teie. Kuid, oo kurb meeldetuletus! Külaelanik haris võõrast põldu, ise on aga võõras, oh häda!“

„Minu valduse kirjeldus“ on lõpetamata. On alust eeldada, et teises pooles pidi välja töötatama talupoegade vabastamise projekt. Nii õpetas karm õppetund, mille Radištšev üle elas, teda väljenduma tagasihoidlikult, kuid ei mõjunud tema põhiideele.

„Mälestussambas daktüülilis-trohheilisele vägilasele“ tõstab Radištšev üles rea värsiõpetuse probleeme ja võtab oma kaitse alla tolajal kõigi poolt eitatava luuletaja

V. K. Trediakovski. Radištšev näitab Trediakovski tähtsust vene luule ajaloo ja naerab neid, kes ei mõista Trediakovski põhiteose, tema „Tilemahiida“ sügavat sisu. „Tilemahiida“ kangelaslik maailm muutub fonvizinlike kangelaste teadvusse kantuna labasuseks.

Radištšev valib meelega välja „Tilemahiida“ kõige paremad värsiread ja talle kõige lähedasema XVIII peatüki, millest on võetud „Teekonna“ epigraaf, et näidata mõisa-aadli madalat kultuurilist ja vaimset taset. Ja mitte ainult nende, sest kõige rohkem irvitas „Tilemahiida“ üle Katariina II, tema järel aga tema lähikondlased.

Sellesama ironiaga on täidetud naljaka poemi „Bova“ eessõna. Lugeja on valmis kuulama igasugust muinasjuttu selleks, et ennast mitte koormata tõe tundmisega. See, kelle käes on võim, on valmis hävitama igaüht, „kes julges arvata, et kaks korda kaks on neli“. Ulejäänud aga, kellel võimu ei ole, heidavad tõsistele raamatutele käega:

Nihku pisut kaugemale,
Kasi välja patukandja;
Vajan ebausuvina;
Mind on petetud, kuid soovin
Veelgi olla petetud...
Igavuse peletuseks
Lõbustan end Bovaga...

1801. aasta 12. märtsil astus troonile Aleksander I. Paveli valitsemisaja ilmne tagurlus asendus liberaalsete deklaratsioonide väljakuulutamise ja mõningate abinõudega sisepoliitikas. Deklareeriti, et valitsemine toimub kooskõlas seadustega, kaotati salaekspeditsioon, anti küllaltki lai amnestia (vabastati 646 inimest), lasti keelu alt vabaks Paveli ajal pitseeritud eratrükikojad, lubati välismaa raamatute sissevedu jne.

Kaks nädalat pärast Aleksandri troonileastumist asendati vana Nõukogu Alalise Nõukoguga, mille peaülesandeks oli riigi seaduste revideerimine ja üldiste paranduste projektide koostamine kõigil valitsemisaladel. Peale

Nõukogu organiseeriti keisri eesistumisel „Salajane Komitee“, kuhu kuulusid uue sugupõlve esindajad: krahv P. A. Stroganov, N. I. Novosiltsev, A. Tšartorõiski ja krahv V. P. Kotšubei.

Vene aadli konservatiivne osa nimetas „Salajast Komiteed“ jakobiinide jõuguks. Tegelikult kartsid Aleksandri „noored sõbrad“ revolutsiooni mitte sugugi vähem kui vanakesed ja püüdsid Venemaad selle eest hoida pisi-reformide abil.

Üheks Aleksandri liberaalseks ja demagoogiliseks žestiks oli tema suhtumine Radištševisse. 1801. aasta märtsis vabastati Radištšev järelvalve alt ja nimetati mõne aja pärast seaduste koostamise komisjoni liikmeks, mille esimeheks oli endine Katariina soosik krahv P. V. Zavadovski.

Pole põhjust kahelda, et Radištšev tahtis rakendada oma jõu ja teadmised selleks, et kas või mõnelgi määral talupoegade olukorra parandamisele kaasa aidata. Kuid tema osavõtt tööst oli tühine ja mitte tema süü pärast.

6. augustil nimetati Radištšev komisjoni liikmeks, 13. augustil asus ta ametikohuste täitmisele, kolme päeva pärast pidi ta aga koos Zavadovskiga sõitma kroonimispidustuste ajaks Moskvasse, kust ta saabus tagasi detsembri lõpul.

1802. aasta algul tegi üks silmapaistvamatest komisjoni liikmetest M. M. Speranski ettepaneku kasutada Radištševit seaduste ajaloo koostamiseks. Ent Radištševile ei usaldatud ka seda suhteliselt rahulikku tööd, sest nähtavasti arvati, et ta ka sellest oskab teha liiga teravaid praktilisi järeldusi.

Üks komisjoni liikmetest räägib avalikult sellest, et Radištševile „mingit erilist osa seadustiku koostamiseks ei olnud ja ta harjutas täiesti vabalt“.

Isegi sellistes tingimustes ei loobunud Radištšev mõttest kasutada avanenud, nagu talle näis, vene seadusandluse reformi võimalust talupoegade vabastamise

ettevalmistamise eesmärgil. Miinimum-programm, talupoegadele järk-järgulise vabastamise projekt oli tema poolt juba „Teekonnas“ ette valmistatud (peatükk „Hotilov“). Tõenäoliselt tegeles ta ka enne 1790. aastat seadusesätte küsimustega ja tegi 1802. aastal katse seda tööd jätkata. Tema poolt kirjutatud „Tsiiviilkoodeksi projekt“ on tulevase seadusliku üksikasjaliselt läbitöötatud plaan. Üksikute paragrahvide täpsustamine, näiteks omanduse ja sellega seotud pärimisõiguste kohta, ei olnud võimalik ilma kõigi kodanike juriidilise võrdsuse kehtestamiseta seaduse ees. Järelikult püüdis Radištšev ka „Projektis“ tõsta küsimuse pärisorjuse kaotamise kohta, seekord seadusandlikus korras — „ülalt poolt“.

Radištšev veendus väga ruttu oma sõnade sügavas õigsuses selle kohta, et vabadust ei saa oodata „pärusmõisade suuraadli“ nõuandeilt. Ei komisjoni liikmetel ega seda enam Aleksander I ei olnud kavatsust tõsisteks ümberkujundusteks. Nende eesmärgid ei läinud kaugemale pisireformidest, mis pidid pisut grimeerima, tegema sündsamaks isevalitsuslik-pärisorjusliku Venemaa hirmsa näo. „Paks, tohtu, sajalõugne ja haukuv koletis“ jäi elama.

Radištševi meeleolu otseseks kajaks viimasel eluaastal olid „Muistsed laulud“ ja „Ajalooline laul“.

Esimene teos on seoses „Jutustusega Igori sõjaretkest“. Siin pöörab luuletaja mineviku poole nagu „Bovaski“, kuid ilma igasuguse irooniata. Vene mehelikkus, vene sõjaline vaprus on „Muistsete laulude“ teemaks.

„Ajaloolises laulus“ kajastuvad luuletaja vaated maailma ajaloolisele protsessile ja kaasajale.

Kui Radištšev tervitab „Vabaduses“ türanni tapmist, siis nüüd teeb ta järelduse, „et ka öelda türanni hukamine ei päästa inimesi viletsusest:

Juht langeb, pale muutumas,
Kuid ike, ike veel kestab.

Aimates Aleksander I maheduse ja liberaalsuse ajutist iseloomu, kirjutab Radištšev:

Ja peaaegu nagu pilkeks
Surelikele uus türann
Tuleb õilis ja vagur,
Ent kui kauaks — vaid hetkeks,
Kuid siis kahekordse
Ta õeluse ja vihaga
Süütab põrgu kõigi hingedes.

Mida kaugemale, seda rohkem veendub Radištšev võimatuses teha kas või pisutki oma rahva saatuse kergendamiseks. See, mille üle ta mõtles kui ta „harjutas vabaduses“, pidi jääma paratamatult paberile, jäädes ellu viimata. Esinemised komisjoni istungeil põhjustasid ainult pilkeid, avalikku rahulolematust ja uue asumise ähvarduse. 8. septembril 1802 väljaantud seadlused senati õiguste ja ministeeriumide asutamise kohta tegid kokkuvõtte ümberkujundamise komöödiast. Olla tänutäheks oma isikliku vabanemise eest ustavaks ametnikuks või kotalaulikuks Radištšev ei võinud ega tahtnud.

Oh teid tarku, tarku õilsaid!
Muuside kas osa kiita
Neid, kes elu just ei võta,
Jäetud eluks nurjatumaks
Annab pala, mis on kastund
Verre, sooja vennasverre!

11. septembril 1802 lõpetas Radištšev oma elu enesetapmisega. Poja sõnade kohaselt kirjutas ta mitte kaua enne surma: „Järelpõlv maksab minu eest kätte“.

Radištševi surm kutsus välja vene ühiskonna progressiivse osa kaastundeavaldused. Tema raamat oli laialdaselt tuntud, hoolimata kõige rangemast keelust, mis keh-

tis kuni 1905. aastani. XIX sajandi algul kuulutas rühm noori kirjanikke (Pnin, Born, Popugajev) Radištševi oma vaimseks isaks ja püüdis oma teostes arendada tema ideesid.

Noormeestena tutvusid tema keelatud raamatuga salaühingute tulevased liikmed ja see asus kindlalt nende teadvusse, aidates selgitada minevikku ja tema seost olevikuga. Heites pilgu Tauria aiale, mis oli kunagi kuulunud Potjomkinile, tuletas üliõpilane Nikolai Turgenev meelde ränduri unenägu „Spasskaja polestis“, mis paljastas halastamatult Katariina soosikut. Dekabrist Peeter Bestužev tunnistas juurdluskomisjonile avalikult, et „Teekond Peterburist Moskvasse“ aitas kaasa tema maailmavaate väljakujunemisele. Oma kasvatuses tähtsate raamatute hulgas nimetasid „Teekonda“ Steinheil ja teised dekabristid.

XIX sajandi 20-ndail aastail meenutas dekabristide ringidele lähedalseisnud P. A. Vjazemski värssides Radištševit, kõneles suure austusega „Vabaduse“ autori mehelikust hingest ja tsiteeris rea sõnu „Ušakovi elust“, kinnitades seega, et mitte ainult „Teekond“, vaid ka suure kirjaniku teised teosed olid XIX sajandi 20-ndate aastate eesrindliku mõtte elavaks allikaks.

Gribojedovi suure komöödia „Häda mõistuse pärast“ paljud motiivid puutuvad otseselt kokku „Teekonnaga“, kuna Moltšalini tuntud sõnad, kes ütleb —

... et meelega järgi erandita kõikidele
ma olgu peremehele, kus elan ma
ja ülemusele, kus antud teenida,
ta teenrile, kes annab läiget rõivastele,
ja uksehoidjale, ja kojamehele
ja tema koerale, et lahke oleks see.

tuletavad väga meelde mõtisklusi palujatest „Ušakovi elus“, kes meelitavad ja lipitsevad mitte ainult valitseja, vaid ka „kõigi tema lähedaste ees, nagu: tema sekretäri,

tema sekretäri sekretäri... kirjutajate, teenrite ja armukeste ees ning kui koer siin juhtub olema, siis ei jäeta ka teda silitamata“.

Puškin kirjutas 1814. aastal poeemi „Bova“ ja 1917. aastal oodi „Vabadus“ ega varjanud ei ühel ega teisel juhul oma teoste seost Radištševi teostega, küpsetes aastates pidas ta aga oma surematuks teeneks seda, et ta „Radištševi jälgedes“ ülistas vabadust.

„Need on meie unistused, dekabristide unistused... Mida ta oleks ka kirjutanud, ikkagi kuuled tuttavat keelt, mida oleme harjunud kuulama nii Puškini esimestes luuletustes, kui ka Rõlejevi „Mõtetes“ ja meie oma südames“, kirjutas Herzen „Teekonna“ 1858. aasta Londoni väljande eessõnas ning lisas juurde: „Kuidas võib selle märtri mälestus meie südamele mitte lähedane olla!“

1856. aastal paigutab Nekrassov „Sovremennikusse“ artikli Radištševist. Dobroljubov räägib korduvalt ja muutumatu austusega Radištševist, märkides, kuivõrd see tsensuuri tingimuses võimalik oli, „Teekonna“ pärisorjusevastast ja revolutsioonilist iseloomu ning Radištševi maailmavaate erinevust Novikovi ja teiste XVIII sajandi satiirikute maailmavaateist.

Kodanlikud ajaloolased ja kirjandusteadlased püüdsid karmi paljastaja kuju, „pehmedada“, lugedes suure vene revolutsionääri vene liberalismi isaks. Nad rüvetasid mõtleja helget palet, muutes ta liberaaliks, Katarriina II õpilaseks, seletasid, et „Teekond“ on suunatud peamiselt administratiivse omavoli vastu ja läkitatud „filosoofile troonil“, asetaskid võrdsusmärgi Radištševi vaadete ja selle vahele, mida mõtles ja väljendas Katarriina „ja mida mõnevõrra hiljem mõtlesid inimesed, kes moodustasid Aleksandri ringi ja Aleksander ise“. Radištšev, kes kasvas ja keda kasvatati vene pinnal, kelle süda valutab oma armsa vene rahva pärast, tehti Lääne-Euroopa valgustajate järeleaimajaks. Ning kuigi „Vabaduse“ ja „Teekonna“ autori looming kummutab

kõik need teooriad, tungis neist mõnigi ka nõukogude historiograafiasse. Nii oli alles 1947. aastal ajakirja „Voprossõ istorii“ üheksandasse numbrisse paigutatud prof. Poskrovski artikkel, kes, valides „Teekonnast“ kunstlikult üksikuid tsitaate, tõestab, et Radištšev oli „valgustatud absolutismi“ pooldajaks. NSV Liidu ajaloo õpikus kõrgematele koolidele (Moskva 1939 ja 1947) aga omistatakse Radištševile niisugune hulk Lääne-Euroopa kirjanike mitmesuguseid mõjusid, et suure vene mõtleja maailmavaade kujutab endast mitmevärvilistest lappidest kokkuõmmeldud tekki.

Nõukogude inimesi ei saa selletaolised väljamõeldised petta. Neil on alati meeles teised sõnad, mis määratlevad Radištševi ajaloolise palge, Vladimir Iljitš Lenini sõnad, mis on kirjutatud juba 1914. aastal „Suurvenelaste rahvuslikust uhkusest“: „Meil on kõige valusam näha ja tunda, millist vägivalda, survet ja mõnitamist lasevad tsaaritimukad, aadlikud ja kapitalistid osaks saada meie kaunile kodumaale. Me oleme uhked selle üle, et see vägivald on esile kutsunud vastulöögid meie seast, suurvenelaste seast, et sellest keskkonnast on tõusnud Radištšev, dekabristid ja 70-aastate revolutsionäärid-rznotšinetsid, et suurvene tööliklass lõi 1905. aastal võimsa revolutsioonilise massipartei, et suurvene talumees hakkas samal ajal saama demokraadiks, hakkas kukutama pappi ja mõisnikku.“¹

¹ V. I. Lenin, Valitud teosed, II köide. RK „Poliitiline Kirjandus“, Tallinn 1946, lk. 603—604.

SISUKORD

I	Radištševi lapsepõlv. Kooliaastad Moskvast. Paažikorpus. Vene üliõpilased Leipzigi	5
II	Tagasitulek kodumaale. Teenistus senatis ja Brüssi staabis. Radištševi ja Novikovi koostöö	15
III	Radištšev kommertskolleegiumis. 1773—1775. aastate talurahvasõda. Sõja mõju Radištševi maailmavaate kujunemisele. „Kiri Tobolskis elutsevale sõbrale“, „Vabadus“, „Fjodor Vassiljevitš Ušakovi elu“. Radištšev aastail 1789—1790	27
IV	„Teekond Peterburist Moskvasse“. Raamatu probleemistik	47
V	Pärisorjuse paljastamine „Teekonnas“. Revolutsiooni probleem	63
VI	Radištševi positiivsed ideaalid. Radištšev keskkonna ja isiksuse vastastikkustest suhetest. Kirjanduse tähtsus. Raamatu kompositsioon	80
VII	Küsimus „Teekonna“ stiilist. Realismi ja sentimentalismi elementide suhe	90
VIII	„Teekonna“ trükist ilmumine. Juurdlus. Radištševi kohtuotsess. Kohtuotsus	103
IX	Väljasaatmine. Radištšev Tobolskis. „Uhe nädala päevik“. Ilmsk.. Radištševi filosoofilised ja majandusteaduslikud tööd	110
X	Viimased eluaastad (1796—1802). Lõppsõna	122

Vastutav toimetaja F. Randel

Kaanejoonise valmistanud V. Toots

Tehniline toimetaja E. Plaks

Ladumisele antud 12. I 1951. Trükkimisele antud 5. III 1951. Paber 54:84 sm, 1/16. Trükiarv 2000. Trükipoognaid 8,25. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 6,97. Arvutuspoognaid 6,6. Tell. nr. 186. MB-01434. Trükikoda „Kommunist“, Tallinn, Pikk tn. 2.

На эстонском языке.

А. Н. Радищев.

Hind rbl. 3.40

Rbl. 3.40

A-18861

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00448216 4